

ЕФЕКТИ ВЪРХУ ДЕЦАТА, ОСТАВЕНИ ОТ РОДИТЕЛИ, КОИТО РАБОТЯТ И ЖИВЕЯТ В ЧУЖБИНА

unite for
children

unicef

ЕФЕКТИ ВЪРХУ ДЕЦАТА, ОСТАВЕНИ ОТ РОДИТЕЛИ, КОИТО РАБОТЯТ И ЖИВЕЯТ В ЧУЖБИНА

УНИЦЕФ СОФИЯ

2014 г.

Настоящият доклад е изготвен по задание на УНИЦЕФ България от изследователски екип – Петя Кабакчиева (ръководител), Калоян Харалампиев, Албена Стамболова, Елена Стойкова, Татяна Томова, Стефан Попов, Васил Гарнизов, Георги Ангелов, Рада Смедовска и координатор Надежда Бозакова. Изказаните в него становища и мнения са отговорност единствено на авторите и не отразяват непременно мненията и политиките на УНИЦЕФ. Докладът следва да бъде цитиран при всяко преиздаване на материала – целия или части от него.

Ефекти върху децата, оставени от родители, които работят и живеят в чужбина

© 2014 Детски фонд на ООН (УНИЦЕФ)

декември 2014

ISBN 978-954-92855-0-5

Изисква се разрешение за възпроизвеждане на текстове от тази публикация. Моля, свържете се с отдел „Комуникации“, УНИЦЕФ България, тел. 02/ 9696 208.

Детски фонд на ООН (УНИЦЕФ)

Бул. „Ал. Дондуков“ № 87, ет. 2

София 1504

България

Снимка на заглавната страница © UNICEF Bulgaria/2013/Pirozzi

За повече информация посетете страницата на УНИЦЕФ България на www.unicef.bg.

Съдържание

1. Цел и методология на изследването	1
2. Миграцията в български контекст	6
2.1. Общ контекст – миграционни потоци, фактори за миграция	6
2.2. Финансови преводи от чужбина от български емигранти	7
3. Информационни източници за деца с родители в чужбина	13
3.1. Деца, напуснали училище с родители в чужбина	13
3.2. Данни от ВУИ и СПИ	15
3.3. Данни от Гореща линия 116 111	16
3.4. Има ли данни от ДДЛРГ, ДМСГД, домове за деца с умствена изостаналост и физически увреждания	17
4. Колко са оставените в родината деца?	19
4.1. Данни от омнибусно национално представително изследване	19
4.2. Количествено национално представително изследване на ученици от пети до единадесети клас	21
4.3. Онлайн анкета с директори	22
4.4. Обобщение	23
5. Различни ли са оставените в родината деца от децата с родители в родината?	
Анализ на данните от количественото изследване	24
5.1. Демографски портрет на изследваните ученици	24
5.2. Характер на миграцията	28
5.3. Семейна структура. Отношения в семейството	29
5.4. Детският труд	35
5.5. Материален статус	37
5.6. Здравен статус	39
5.7. Хранене	41
5.8. Прояви в училище – успех, отсъствия, отношения със съученици и учители	42
5.9. Модели на общуване	48
5.10. Ценностни нагласи	50
5.11. Норми и отклонения. Противообществени прояви	53
6. Психологически статус на децата с родители в чужбина	57
6.1. Емоционално състояние	57
6.2. Анализ на рисунки на деца между 8 и 11 г.	57
6.3. Анализ на интервюта с деца/младежи с родители в чужбина	59
6.4. Два случая	62
6.5. Изводи	63

7. Анализ на резултатите от качествено изследване	64
7.1. Децата с родители в чужбина за себе си и родителите	64
7.2. Идеологията на родителите	66
7.3. „Настойниците“	67
7.4. Променената семейна структура и новите семейни роли	69
8. Децата с родители в чужбина – гледната точка на институциите	73
8.1. Идентификация на проблема.....	73
8.2. Оценка на съществуващите практики за закрила на децата.....	77
9. Фигурира ли казусът с оставените в родината деца в нормативната уредба и стратегическите документи	79
10. Изводи и препоръки	82
10.1. Изводи.....	82
10.2. Препоръки.....	87

1. ЦЕЛ И МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

1.1. Цели и задачи на проекта

Основните цели на проекта „Ефекти върху децата, оставени от родители, които работят и живеят в чужбина“ са две:

- **Изследователска:** да установи приблизителния брой на децата, оставени в България от родители, живеещи и работещи в чужбина, както и дали те имат специфични проблеми, които ги отличават от връстниците им, чиито родители са в страната.
- **Практическа:** Ако се установи, че те имат специфични проблеми и нарушени права, да предложи политики и мерки за преодоляването им.

В съответствие с изискванията на заданието от УНИЦЕФ и целите проектът си поставя **следните задачи:**

- Оценка на обхвата на феномена „деца, оставени от родители, живеещи и работещи в чужбина“, както и на неговото въздействие върху промените в семейните модели в страната
- Оценка на въздействието на трудовата емиграция върху децата, оставени от родителите емигранти, по отношение на техния образователен, психологически, здравен, юридически и социален статус
- Сравнение на статуса на тези деца в горепосочените сфери със същия статус на децата, чиито родители са в България
- Оценка на въздействието на промените в семейния модел и отношението родител–дете върху благосъстоянието на децата, чиито родители живеят и работят в чужбина
- Описание на формите за грижа към оставените в родината деца и степента, в която са защитени техните основни права
- Оценка на съществуващите политики, насочени към проблема, и предложения за тяхното допълване
- Разработване и апробиране на подходящ инструментариум и методи за наблюдение на феномена, предназначени да обслужват планирането на мерки и политики на институционално ниво

1.2. Методология и подход

Обосновка

В настоящия момент в България не се събира информация за броя на децата, чиито родители са трудови мигранти. Предварителната проверка, извършена при изготвяне на техническото предложение, показва, че нито от информационната система на МОН¹ – АДМИН М (с изключение на оскъдни данни за отпадналите от училище), нито от ЦКБППМН², нито от ДАЗД³ се

1 Министерство на образованието и науката.

2 Централна Комисия за борба и превенция на противообществените прояви на малолетни и непълнолетни.

3 Държавна агенция за закрила на детето

събират такива данни. В съществуващите изследвания на миграцията този проблем е засегнат периферно.⁴ Изследователите установяват, че социални работници ясно различават редица явления като „синдром на мъртвите майки“ при малки деца, свръхагресивно поведение сред подрастващите с цел привличане на вниманието на заминалите родители, социална тревожност (избягващо поведение), емоционална изолация и др.⁵

От друга страна проблемът е разгледан обстойно в специализираната литература по света. Понятието *care drain* навлиза в обръщение по аналогия с *brain drain*. Първи стъпки са направени в Южна Америка, където обект на проучване стават изоставени от родители емигранти мексикански деца. Налице е устойчива тенденция на повишено внимание към феномена в глобален аспект.⁶ През последните години темата стана чувствителна и за страните в Източна Европа. Подробно изследване по темата е извършено в Република Молдова⁷, Румъния⁸, Украйна.⁹ При подготовката на методологията екипът взе предвид опита от тези изследвания, както и информация от аналитични доклади, изготвени от международни организации, работещи по темата.¹⁰

Основни понятия:

Какво се разбира в настоящия проект под „**родители, работещи и живеещи в чужбина**“?

Има различни класификации на емигрантите, обвързани най-вече със срока и целта на пребиваване в чужбина, но и с легализацията на статуса, характера на труда, който емигрантите могат да извършват, и т.н. Ето какво е определението за емиграция в Регламент 862/2007 на ЕП, който поставя общи правила за събиране и компилиране на статистиката на ЕС¹¹: „емиграция“ означава действието, чрез което лице, което преди е пребивавало обичайно на територията на държава членка, преустанови обичайното си пребиваване в тази държава членка за период, който е или се очаква да бъде най-малко дванадесет месеца“.

Българският Национален статистически институт обединява критериите цел и срок на пребиваването и въвежда следната класификация: преселници – заселващи се в дадена страна за постоянно; трудови мигранти – които отиват да работят или учат в чужбина за повече от една година; кратковременни мигранти – които работят в чужбина по-малко от година; туристи и хора, които не пътуват в чужбина.¹²

За нашите цели ще използваме следните разграничения: преселник; временни трудови емигранти, които са дългосрочни, пребиваващи в страна извън България повече от една година,

4 Bogdanov, George and Rossitsa Rangelova. 2012. Social Impact of Emigration and Rural-Urban Migration in Central and Eastern Europe. Final Country Report Bulgaria, EC.

5 Kabakchieva, Petya. 2009. Temporary Migrants. Beyond Roles, Across Identities" In "Rules" and "Roles". Fluid Institutions and Hybrid Identities in East European Transformation Processes (1989 – 2005). Kiossev A. and Petya Kabakchieva (eds.) Lit Verlag, Berlin, стр.311.

6 Cortés, Rosalia. 2007. Global Report on Migration and Children . children and women left behind in labor sending countries: an appraisal of social risks; Rossi, Andrea. 2008. The Impact of Migration on Children in Developing Countries.

7 Cheianu-Andrei, Diana et al. 2011. Specific needs of children and elderly left behind as a consequence of migration. Chisinau.

8 Toth, G., Toth, A., Voicu, O. and Ștefănescu, M. 2007. The Effects of Migration: Children Left Behind. Soros Foundation Romania.

9 Tolstokorova, A. 2009. Costs and Benefits of Labour Migration for Ukrainian Transnational Families: Connection or Consumptions. Cahiers de l'Urmis [on-line journal].

10 Hanp.: 2010. The Children Left Behind: A league table of inequality in child well-being in the world's rich countries. UNICEF. Innocenti Research Centre ; Garza , Rodolfo de la. 2010. Migration, development and children left behind: a multidimensional perspective social and economic policy . Working Paper . UNICEF Policy and Practice.

11 Регламент (ЕО) № 862/2007 на Европейския парламент и на Съвета от 11 юли 2007 година относно статистиката на Общността за миграцията и международната закрила и за отмяна на Регламент (ЕИО) № 311/76 на Съвета относно изготвяне на статистика за чуждестранните работници.

12 Цитирано по Bogdanov, George and Rossitsa Rangelova. 2012. Social Impact of Emigration and Rural-Urban Migration in Central and Eastern Europe. Final Country Report Bulgaria, EC, p.57

и краткосрочни – пребиваващи в страна извън България по-малко от година, но повече от три месеца. В рамките на временната трудова миграция може да се разграничи циркулярна миграция (Circular migration¹³), която е повтаряща се, емигрантите периодично отиват в дадена страна и се връщат в родината си, една от най-характерните ѝ форми е сезонната миграция. В изследванията **интересът е насочен към тези родители, които живеят и работят в чужбина повече от 3 месеца, т.е. всички изброени в този параграф форми на миграция.**

„Деца, оставени от родители, живеещи в чужбина“ („Children left Behind“) е сравнително ново понятие. В английското си звучене то има два смисъла – на изоставани по определени показатели деца и на оставени в родината деца от родители, живеещи в чужбина. Ясно е, че в изследването ще бъде използван вторият смисъл – **деца, чиито родител или двама родители постоянно или периодично пребивават в чужбина повече от 3 месеца към момента май – юни 2013 г.**

„Дете в риск“ се използва в смисъла на Допълнителните разпоредби към Закона за закрила на детето, ДВ, бр. 14, 2009, а именно:

- а) дете, чиито родители са починали, неизвестни, лишени от родителски права или чиито родителски права са ограничени, или детето е останало без тяхната грижа;
- б) дете, което е жертва на злоупотреба, насилие, експлоатация или всякакво друго нехуманно или унижително отношение или наказание във или извън семейството му;
- в) дете, за което съществува опасност от увреждане на неговото физическо, психическо, нравствено, интелектуално и социално развитие;
- г) дете, което страда от увреждания, както и от труднолечими заболявания, констатирани от специалист;
- д) дете, за което съществува риск от отпадане от училище или което е отпаднало от училище.

Ще бъде проследено дали децата с родители в чужбина са деца в риск по тези показатели.

Хипотези

Изходната хипотеза е, че децата на родители трудови мигранти са деца в риск, като се допуска, че ефектът върху тях може да бъде двупосочен. Едната възможност е мобилизация и развитие по посока на „self made“ личности, способни сами да се справят в различни ситуации поради липсата на грижа. Другата възможност е, че липсата на грижа води до отклоняващо се поведение – отпадане от училище, употреба на наркотици, противообществени прояви, попадане в обсега на организираната престъпност. Важно е да се установи кои са факторите, допринасящи за успешна стратегия за справяне с проблема, и кои – за отклоняващото се поведение.

Възможна е обаче и алтернативна хипотеза – че те са деца като всички останали и заминаването на родителя/родителите в чужбина не е значим фактор за поведението и развитието им.

13 International Organization for Migration. 2008. World Migration 2008: Managing Labor Mobility in the Evolving Global Economy. IOM World Migration Report Series. Volume 4. Geneva: IOM; Newland, K. 2009. Circular Migration and Human Development. Human Development Research Paper (HDRP) Series, Vol. 42, No. 2009]; Fargues, P. 2008. Circular Migration: Is it relevant for the South and East of the Mediterranean? (CARIM Analytic and Synthetic Notes 2008/40, Robert Schuman Centre for Advanced Studies, San Domenico di Fiesole [FI]: European University Institute, 2008)

Трета хипотеза – в рамките на по-голямата група от деца, живеещи тук, но с родител/и в чужбина, които като цяло не се различават от своите връстници, има специфична група, която е в риск.

Ако се визират рисковете за тези деца, то хипотезите, засягащи индивидуалното им развитие и социалната им интегрираност, са следните:

- имат проблеми с училищните постижения;
- проявяват проблеми в комуникацията с връстниците си;
- по-малък от среднестатистическия процент от тях продължават да учат след средното образование;
- имат проблеми със здравето си – това е силна и проблематична хипотеза и трябва да бъде сериозно проучена;
- вероятността от развиване на зависимости и попадане в криминогенна среда е по-висока от среднестатистическата;
- защитата на техните права не е гарантирана.

Изследването на проблема с изоставените от родители мигранти деца е сериозно предизвикателство и предполага интердисциплинарен подход. Ето защо екипът **използва различни подходи за „улавянето“ му – количествени социологически изследвания, като в представителното за страната количествено изследване бяха инкорпорирани две психологически скали; качествени изследвания, включващи дълбочинни и структурирани интервюта, като за всяка група бе направен различен въпросник; фокус-групови дискусии; използване на проективна методика.**

1.3. Извършени дейности по проекта:

- **Кабинетно проучване** – проучване на релевантната към предмета на проекта нормативна база
- **Вторичен анализ на съществуващи бази данни и изследвания** – данни от Националния статистически институт; данни от АДМИН М¹⁴ за деца, отпаднали от училище; данни от БНБ за паричните потоци, изпращани от емигрантите, доклади към ДАЗД
- **Количествени изследвания:**
 - ✓ **Включване на въпроси по темата в представително за страната омнибусно изследване на СОВА – ХАРИС** (анкетирани 1200 души)
 - ✓ **Пряка групова анкета**, национално представителна за учениците от 5 до 12 клас. Моделът на извадката е приложен. Реализираната извадка е 1007 карти от всички области без област Смолян поради забрана на директора на РИО да допусне анкетите в училищата заради въпроса „На какъв език говорите вкъщи?“ □
 - ✓ **Анкета с директори на училища**

14 Информационна система на Министерство на образованието и науката.

Изискани данни от възпитателни училища интернати и социално-педагогически интернати

- **Качествени изследвания на национално ниво**

- ✓ Полуструктурирани интервюта с представители на държавни институции – 9, с представители на МОН – 2; на АСП – 3, на ДАЗД – 2, на ЦКБППМН – 1, на МВР – 1, и едно с представител на НПО Анимус за Горещата линия (**Общо 10**)
- ✓ Фокус-групова дискусия – **с представители на неправителствени организации, работещи с деца**

- **Изследване на случаи на ниво общини**

Екипът работи в две области – област Монтана, община Монтана; и област Хасково – община Димитровград и община Ивайловград.

В община Монтана са направени 11 дълбочинни интервюта – 8 с деца и 3 с настойник и родители; 1 биографично на младеж, чиито родители са били в чужбина; две фокус-групови дискусии – с представители на институции, работещи с деца, и с учители.

В област Хасково са направени 23 дълбочинни интервюта – 12 с деца, 6 – с настойници, 3 – с родители, живеещи в чужбина; 2 – с директори на училища; 6 полуструктурирани интервюта с представители на институциите, две фокус групи – едната с представители на НПО и социални работници, другата с учители.

Общо в качествено изследване са направени 34 дълбочинни интервюта, 1 биографично, 16 полуструктурирани, 5 фокус-групови дискусии.

- **Проективна методика:**

Събрани са общо 46 рисунки от две групи деца до 4 клас, и двете смесени, т.е. включващи деца с родители, работещи и живеещи в чужбина, и с деца, чиито родители са в страната. Едната група е от град Кирково, другата – от с. Крепост, Димитровградско. Темата на рисунките е „Нарисувай ни твоята къща и кой живее там“.

Пряката груповата анкета с ученици от 5 до 11 клас и качествените изследвания са осъществени от екипа на проекта с участието на студенти от специалност „Социология“ към СУ „Св. Климент Охридски“, на които искрено благодарим за професионалната и всеотдайната работа, особено на чудесните интервюери Фани Младенова, Йолита Павлова, Иво Босев, Николай Петров.

Благодарни сме и за отличната координаторска дейност на Надежда Бозакова, на помощта от екипа на УНИЦЕФ, и най-вече на всички участници в изследванията - деца и възрастни, за тяхната отзивчивост, любопитство и отговорно отношение към въпросите.

2. МИГРАЦИЯТА В БЪЛГАРСКИ КОНТЕКСТ

2.1. Общ контекст – миграционни потоци, фактори за миграция

Основен извод на документите и изследванията в областта на миграцията е, че България е страна на емиграция, а не на имиграция. Все още няма сериозна база данни за броя на българските емигранти, живеещи и работещи в чужбина, различните източници посочват различни числа. Броят на емигрантите според НСИ не е особено висок, но те са дадени съобразно хората, посочили за регистрация адрес в чужбина. Макар и неголям в абсолютни стойности, отрицателният механичен прираст на населението през 2010 г. е около 20 пъти по-голям в сравнение с 2007 г., ако този темп на нарастване се запази и съотношението емигранти-имигранти не се промени, след 20 години ситуацията ще е критична. Данните на Евростат, отчетени през приемащите страни, дават много по-голям брой български емигранти в страни членки на ЕС от тези на НСИ. Според Евростат България е третата страна в ЕС след Полша и Румъния по „износ“ на емигранти. В Националната стратегия по миграция и интеграция (2008–2015) е посочен броят на живеещи българи по страни, като се включва и по-старата диаспора. Георги Богданов и Росица Рангелова **изчисляват броя на живеещите и работещи в чужбина българи с българско гражданство на около един милион.**¹⁵ Проблемът се усложнява допълнително и от факта, че немалка част от българите, отиващи в чужбина, са нелегално работещи сезонни емигранти. Според нашите изчисления на база данни от omnibus, работещите и живеещи навън са към 2 млн., като в тях се включват и всички, които работят нелегално сезонно извън България.

Изследванията показват, че основните приемащи страни са Испания – над 170 000 работещи там, Гърция – около 120 000 (от които 70 000 заселници), Обединеното кралство – 70 000, Германия – 60 000; друга желана дестинация е Италия. Емигрират преди всичко хора със средно образование, но и немалък процент висшисти. И двете групи като цяло работят под квалификацията си, т.е. налице е едновременно brain drain и brain waste. Последни изследвания обаче показват, че се увеличава и делът на хората с ниско образование сред потенциалните емигранти (Афис). Икономическата криза в Западна Европа не доведе до голямо намаляване на работещите там, както се вижда и от данните за финансовите средства, изпращани от българите в чужбина в България, представени в следващия параграф.

Нормално е най-бедните региони в България да са най-голям източник на емигранти. Най-обезлюдяващите се области са в Северна България – Видин, чието население е намаляло със 17,3 на сто, Монтана – с 14,4 на сто, Плевен – с 14,2 на сто, Враца и Ловеч – с по 13,4 на сто, Силистра, Кюстендил, Търговище, Разград, Ямбол. Хасково, където се проведе едното качествено изследване, е с намаляване на населението с 8,9 на сто.¹⁶

Основните причини, поради които хората емигрират, са niskият жизнен стандарт и безработицата, иначе казано – водещи са икономическите изтласкващи (push) фактори.¹⁷ Известно е, че България е най-бедната страна в ЕС. През 2010 БВП на България е само 44 на сто от средния

15 Bogdanov, George and Rossitsa Rangelova. 2012. Social Impact of Emigration and Rural-Urban Migration in Central and Eastern Europe. Final Country Report Bulgaria, EC, p.57.

16 Пак там, стр. 74..

17 Bogdanov, George and Rossitsa Rangelova. 2012. Social Impact of Emigration and Rural-Urban Migration in Central and Eastern Europe. Final Country Report Bulgaria, EC, p.61.

за ЕС (НСИ). Увеличава се и броят на хората под прага на бедността – от 1 417 000 през 2005 до 1 565 000 през 2009.¹⁸ Най-уязвимите групи са децата и хората над 65-годишна възраст. През 2008 г. 26,6% от децата под 18 години и 17,7% от хората на 65 години са живели в бедност.¹⁹

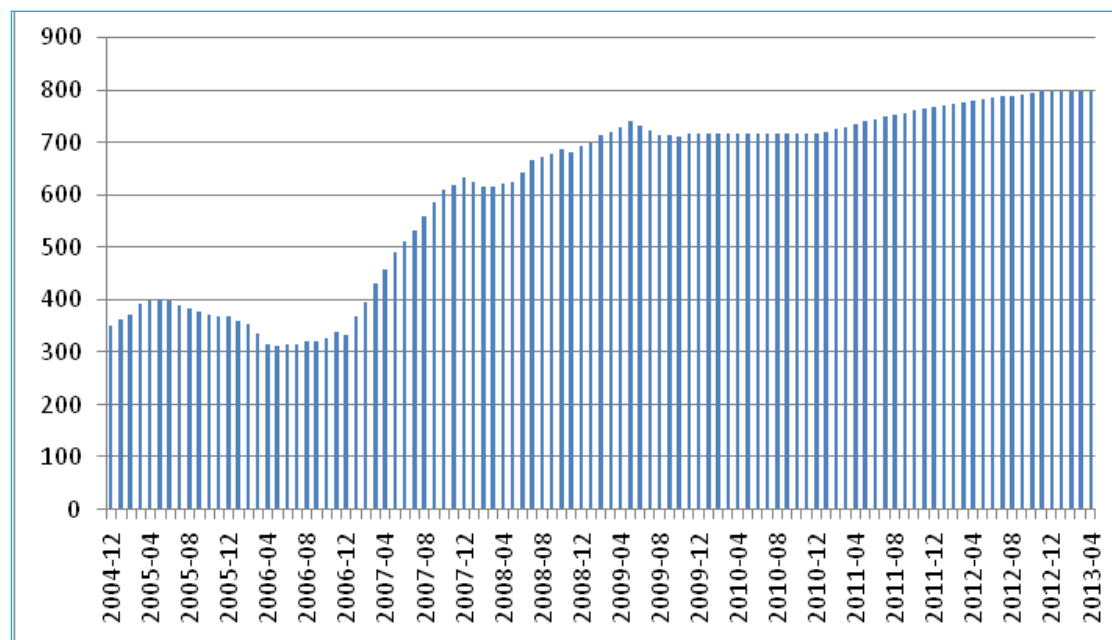
Всичко изброено дотук показва, че най-вероятно високият ръст на емиграцията ще се запази. Това означава, че ще се запази и броят на децата с родители, работещи и живеещи в чужбина, който, ако се съди по големия брой български емигранти, също няма да е малък. На оценката на техния брой е посветена част четвърта от настоящия доклад. Досега няма изследвания за това как тези деца се справят в особената си житейска ситуация. На липсата на такива изследвания и нуждата от тях специално внимание обръщат Богданов и Рангелова.²⁰ Нашето изследване е първа крачка в тази посока.

2.2. Финансови преводи от чужбина от български емигранти

2.2.1. Преводи към България от българи, постоянно живеещи в чужбина

Според данните от платежния баланс, публикувани месечно от Българската народна банка, през последните години българите, постоянно живеещи в чужбина, превеждат в България средно около 60-70 милиона евро месечно. Има големи вариации между отделните месеци – има месеци с преводи от 50-60 милиона евро, както и месеци с преводи от 80 милиона евро (обикновено месец май е най-силен). За да избегнем тази сезонност на преводите, можем да погледнем акумулираните данни за 12 месеца (графика 1), които през последните 4 години показват бавно, но стабилно увеличение. За последните 12 месеца до април 2013 г. преводите от българи, постоянно живеещи в чужбина, са в размер на 800 милиона евро.

Графика 1. Парични преводи от българи, живеещи постоянно в чужбина, млн. евро за 12 месеца

Източник: Българска народна банка

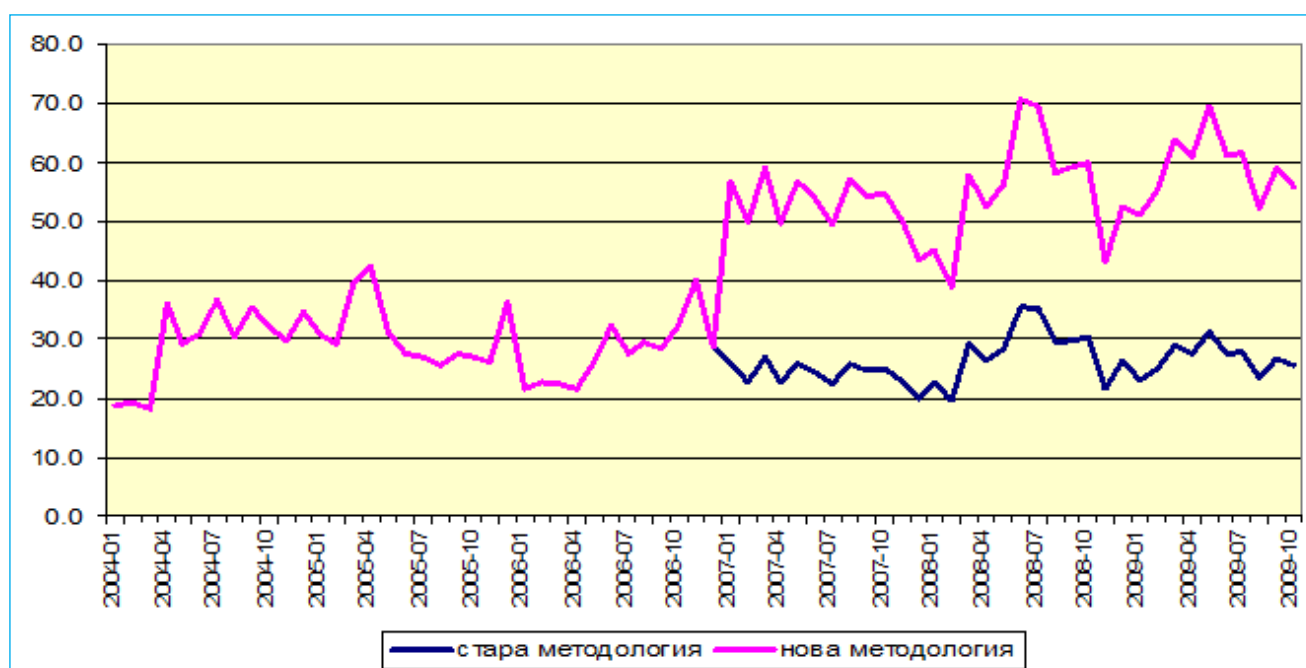
18 Пак там, стр. 4.

19 Пак там, стр. 26.

20 Пак там, стр. 33 – 34.

Данните на БНБ започват от 2004 г., но предишен опит за реконструкция на данните показва постоянно увеличаване на преводите от 1998 до 2003 г.²¹ Това увеличаване продължава и в периода след 2004 г. според публикуваните данни от БНБ. Най-бързо увеличаване на преводите се отчита през 2007 г., когато България става член на ЕС. Причината за това обаче не е самото членство, а промяна в методологията. БНБ обновява методологията²², за да може да обхване чрез проучване малките преводи и неофициалните канали за приток на средства към България (т.е. рязкото увеличаване на паричните преводи през 2007 г. е резултат от по-прецизното събиране на данни, които липсват за предходните години – вж. графика 2).

Графика 2. Парични трансфери от българи, живеещи постоянно в чужбина, млн. евро за месец, нова срещу стара методология

Източник: Българска народна банка

Въпреки всички методологически промени и затруднения като цяло се наблюдава тенденция за постоянно и постепенно увеличаване на паричните преводи от българи, живеещи постоянно в чужбина. България е четвъртият най-голям нетен получател на парични преводи според статистиката на Евростат – само Полша, Румъния и Португалия получават повече като номинални суми в евро (графика 3). България излиза още по-напред, ако данните се нормализират спрямо БВП – по показателя преводи като процент от БВП България е втора в ЕС след Румъния. Според данни от Евростат почти две трети от преводите към България идват от страни от ЕС, близо до средното ниво в ЕС.

21 Тенденции в трансграничната миграция на работната сила и свободното движение на хора – ефекти за България, ИОО, 2010.

22 Методология за оценка от статия „Парични преводи от българи, живеещи постоянно в чужбина“, дирекция „Статистика“, отдел „Платежен баланс и външен дълг“, БНБ, март 2010.

Графика 3: Нетни парични преводи (приток минус изходящи потоци), в милиони евро

Member State	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
EU-27	-7 678	-9 044	-8 992	-9 839	-10 179	-11 828	-12 244
Italy	-2 476	-3 666	-4 279	-5 793	-5 949	-6 341	-6 137
Germany	-3 180	-2 926	-2 927	-2 997	-3 079	-2 995	-3 035
France	-2 119	-2 088	-2 580	-2 555	-2 595	-2 076	-2 117
Spain	-3	-634	-2 232	-3 139	-2 554	-2 323	-1 824
Netherlands	-516	-684	-372	-1 296	-1 380	-1 310	-1 310
Ireland	c	c	c	c	c	c	-504
Austria	-327	-327	-335	-430	-471	-403	-453
Belgium	-261	-315	-319	-265	-303	-342	-353
Czech Republic	0	109	67	7	-123	-108	-174
Greece	513	194	409	707	587	249	-152
Luxembourg	-49	-51	-61	-64	-71	-66	-67
Cyprus	-9	-5	13	14	24	-21	-44
Hungary	-30	-30	-42	-40	-57	-39	-43
Slovenia	9	5	4	3	-27	-24	-25
Finland	0	-14	-18	-18	-20	-18	-18
Latvia	0	0	-1	-3	-1	0	0
Estonia	9	7	6	20	40	39	39
Slovakia	c	c	c	c	111	76	73
Sweden	159	157	157	157	151	137	153
Lithuania	128	249	293	504	499	349	637
Bulgaria	336	353	316	612	671	708	753
Portugal	1 957	1 717	1 811	2 018	1 905	1 723	1 837
Romania	1 316	3 031	4 337	4 780	4 921	2 853	2 192
Poland	891	1 463	2 335	3 079	3 171	2 626	2 679

**Listed according to their size of net remittances in 2010 except confidential values
(c) = confidential or non-publishable (.) = missing data*

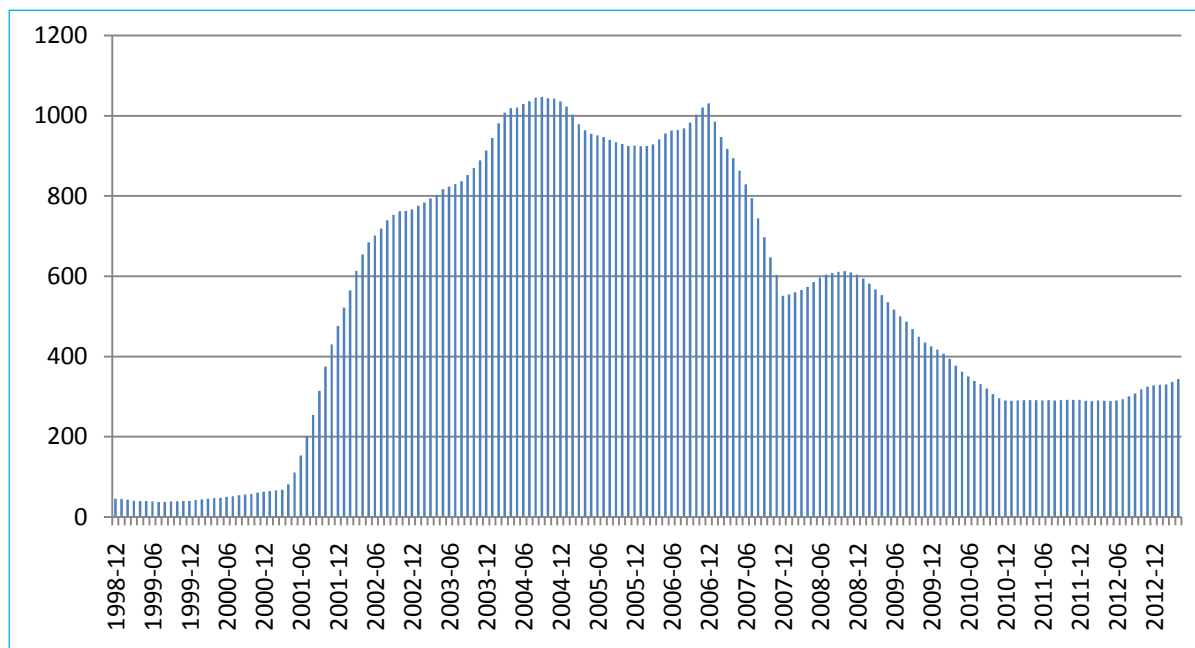
Източник: Евростат

2.2.2. Заплащане на временно наети българи в чужбина (компенсация на наетите)

Тенденциите при трансферите от временно заети българи в чужбина, или т.нар. компенсация на наетите, са по-различни.²³ Компенсацията на наетите се увеличава бързо между 2001 и 2003 г., като надминава 1 милиард евро годишно за няколко години, след което рязко намалява между 2007 и 2009 г. и се стабилизира на ниво малко под 300 млн. евро за 12 месеца. От средата на 2012 г. се отчита постепенно и леко увеличение, като за последните 12 месеца до април 2013 трансферите по перото компенсация на наетите са 344 млн. евро (вж. графика 4).

23 Компенсациите на наетите включват надници, заплати и други плащания, получени от работещи в чужбина българи. Тук се включва и доходът, реализиран в резултат на неофициална заетост в чужбина, който БНБ оценява по специална методология, която е променена в началото на 2010 г. и данните от 2007 г. насам са ревизирани

Графика 4. Компенсация на наетите, млн. евро. за 12 месеца

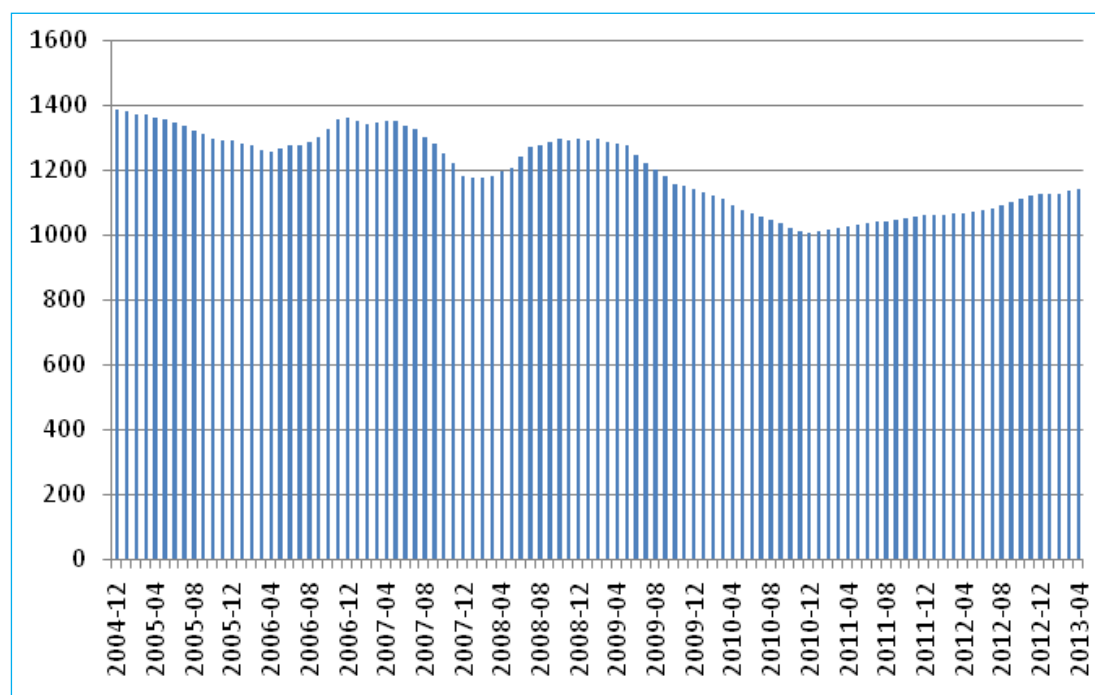
Източник: Българска народна банка

За целия период до 2007 г. трансферите от временно наети българи в чужбина са по-високи, отколкото преводите от постоянно живеещи българи в чужбина. След това картината се обръща наопаки, като влияние има и промяната в методологията, която променя данните точно през 2007 г.

2.2.3. Общ приток на средства от българи в чужбина

Ако бъдат обединени данните за преводите от постоянно пребиваващи в чужбина българи с данните за трансфери от временно наети българи в чужбина, ще се получи общият приток на средства от българи в чужбина (вж. графика 5). Общата сума е по-волатилна, от 2004 до 2013 г. няколко пъти намалява и след това отново се увеличава, но като цяло тенденцията е на лек спад, който е най-осезаем в началото на кризата през 2009-2010 г. (над 20%). От началото на 2011 г. има постепенно възстановяване (13% увеличение). За последните 12 месеца до април 2013 г. общият приток на средства от българи в чужбина е в размер на 1,14 млрд. евро. В най-ниската точка, през декември 2010 г., общият приток на средства е 1,01 млрд. евро.

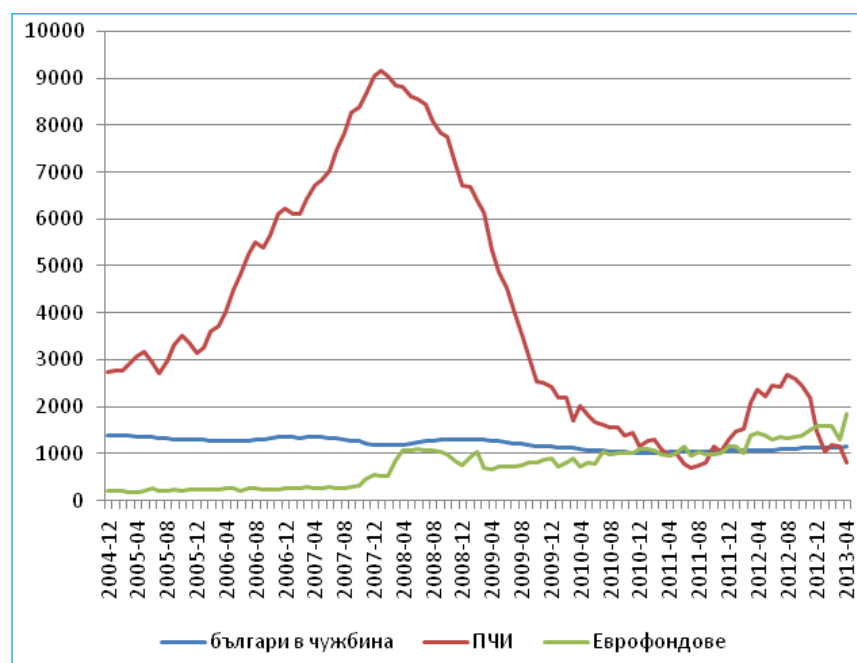
Графика 5. Общо приток на средства от българи в чужбина, млн. евро за 12 месеца (временно заети + постоянно пребиваващи българи в чужбина)

Източник: Българска народна банка

Общият приток на средства от българи в чужбина е сравнително стабилен за разлика от други индикатори на платежния баланс, които рязко се променят според икономическия цикъл. От началото на кризата насам притокът на средства от българи в чужбина е сравним като обем и значимост с притока на средства от чужди инвестиции и притока на средства от еврофондовете (вж. графика 6).

Графика 6. Сравнения на няколко показателя от платежния баланс, млн. евро за 12 месеца

Източник: Българска народна банка

Ясно е, че финансовите средства от българи в чужбина са все още мощен фактор за стабилизиране на икономическата ситуация в България и в частност за много семейства в страната. В изследването на ИОО на трансграничната миграция²⁴ се твърди, че семействата на емигрантите изразходват „помощите“ отвън за храна, сметки, медицинско обслужване и образование. Тези трансфери са „мощни компенсаторни механизми за намаляващите чуждестранни инвестиции в условията на икономическа рецесия, но те не са лекарството, което би заменило реформите, финансовата дисциплина и енергичния растеж“, се посочва в изследването.

²⁴ Тенденции в трансграничната миграция на работната сила и свободното движение на хора – ефекти за България, ИОО, 2010.

3. ИНФОРМАЦИОННИ ИЗТОЧНИЦИ ЗА ДЕЦА С РОДИТЕЛИ В ЧУЖБИНА

Предварителното проучване, както и интервютата с представители на държавните институции и областните администрации показват, че децата с родители в чужбина, оставени в България, все още не са във фокуса на информационните системи на тези институции, защото не са идентифицирани като деца в риск. Основните органи по закрила на детето – Агенцията за социално подпомагане и Държавната агенция за закрила на детето, както и органите, които се занимават с противообществените прояви – МВР и Комисията за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните, събират информация за конкретните случаи, които са станали обект на тяхната работа, включително за семеен статус, но тя не се обобщава. Докато не се докаже, че тези деца са деца в риск, няма причина да се събира такава информация. Това е и една от целите на настоящото проучване – да аргументира нужен ли е или не специфичен фокус върху тези деца. Все пак съществува известна информация за противообществени прояви на деца с родители в чужбина.

3.1. Деца, напуснали училище поради заминаване в чужбина – данни на НСИ

НСИ е включил в индикаторите за причините за напускане на училище „заминаване в чужбина“. Подробни данни за напускащите училище деца може да се прочетат в доклада на екип от ИОО „Изследване на феномените на необхващане в училище“²⁵. Проблемът е сериозен: „По данни на Евростат през 2009 г. България е сред 5-те страни в ЕС-27, в които делът на преждевременно напусналите образование и неучастващи в образование и обучение 18-24-годишни младежи, незавършили дори основна образователна степен, е над 1/3.“²⁶ Експертите доказват, че „относителният дял на нямащите изобщо достъп до образование или посещаващите само изключително ограничен брой години училище нараства през последното десетилетие“²⁷. Нещо повече: „По данни на Евростат за 2009 г. средната възраст на напусналите през последните 5 години училище с ниска степен на образование (до основно) в България е най-ниска сред страните в ЕС – едва 14,3 години, като престоят на тези деца в училище е около 8 години – почти 2 години по-кратък от периода за задължителна училищна възраст“.²⁸ В случая обаче е важно дали пребиваването в чужбина на родителите може да е фактор за напускане на училище. Авторите на доклада обръщат специално внимание на този факт, отбелязвайки на базата на анализ на данни от НСИ, че „вероятността за напускане на училище сред по-малките ученици заради външна миграция е много по-голяма, отколкото сред учащите в гимназиален етап, и нараства с по-високи темпове.“²⁹

По наши изчисления от динамичните редове от данните на НСИ за напуснали училище се вижда нарастването на процента на напускащите по причина „Заминаване в чужбина“ за

25 Боян Захариев, Илко Йорданов, Йоанна Дечева, „Изследване на феномените на необхващане в училище“, София, UNICEF, 2013.

26 Цит. доклад, стр. 6.

27 Цит. доклад, стр. 9.

28 Цит. доклад, стр. 10.

29 Цит. доклад, стр.28.

учениците от 1 до 4 клас и от 5 до 8 клас. През учебната 1999/2000 г. този процент е бил 0,2 от всички учащи от 1 до 4 клас. Той постепенно се увеличава и стига до 0,9 през учебната 2010/2011 и 2011/2012 при общо намаляване на броя на напусналите. Същата е ситуацията и при напусналите училище от 5 до 8 клас, за учениците от 9 до 13 клас увеличението не е значително – от 0,2 през 1999/2000 г. до 0,3 през 2010/2012 и 2011/2012 г. Увеличава се също и делът на посочилите причината „заминаване в чужбина“ спрямо другите две посочени причини („поради нежелание“ и „поради семейни причини“) през последните години. Например за учебната 2011/2012 г. от всички учащи в 1–4 клас процентът на напусналите поради заминаване в чужбина е 0,9, но от всички напуснали той е 41,5%; за 5–8 клас този процент е отново 0,9, а от всички напуснали – 31%; за учениците от 9–13 клас процентите съответно са 0,3% и 15% от всички напуснали.

Но фактът, че децата са напуснали училище, заминавайки в чужбина, не означава, че не ходят на училище в чужбина. Трябва да се корелират причините „поради нежелание“ и „по семейни причини“ със семеен статус „родители в чужбина“, за да се провери дали този тип „напускане“, което е наистина по-скоро „отпадане“ от образователната система, е свързано с някаква форма на миграция на родителите.

Някаква ориентация по въпроса за връзката между родители в чужбина и реалното отпадане от училище ни дават цитирани данни от НСИ от 01.02.2011 г. в доклада на Боян Захариев (и други) за връзката между основен доход на домакинството, възраст на лицата и непосещаване на училище.³⁰

Издръжка от лице в чужбина	Никога не посещавал училище	Лица с незавършено начално образование
7 – 11 години	5,2%	3,7%
12 – 14 години	3,2%	4,4%
15 – 19 години	3,4%	5%

Вижда се, че 5,2 на сто от децата на възраст от 7–11 години, които не посещават училище, се издържат основно с доход от чужбина (нормално е те да не са завършили начално образование), този дял е по-голям при 12-14-годишните – не посещавали и отпаднали от училище, с основен доход „отвън“ вече стават 7,6 на сто от всички деца на тази възраст, а при най-големите делът е 8,4 на сто. Все пак в структурата на доходите делът на издържащите се от чужбина, не посещавали и отпаднали в ранна фаза от училище, не е голям.

По-сериозен проблем за децата с родители в чужбина изглежда е скритото отпадане, на което обръщат внимание и Захариев и колектив³¹ – дълго отсъствие от училище поради сезонна миграция на родителите, учителите все пак записват детето, но то не може да навакса и макар да е в училище, остава без образование.

³⁰ Цит. доклад, стр. 17.

³¹ Цит. докл., стр. 45.

3.2. Данни от възпитателните училища интернати (ВУИ) и социално-педагогическите интернати (СПИ) – връзка между регистрирани противообществени прояви и родител/и в чужбина.

Възпитателните училища интернати са държавни училища, в които се настаняват деца над 8-годишна възраст и непълнолетни, извършили противообществени прояви, а в социално-педагогическите интернати се настаняват деца, които са извършили или за които съществуват предпоставки за извършване на противообществени прояви. Ежегодното изследване на състоянието на тези училища се извършва чрез специално разработена в Държавната агенция за закрила на детето информационна карта, като структурата и съдържанието ѝ са съгласувани с министъра на образованието. Данните се събират по установена методика, със сравними показатели и се отнасят за децата, настанени към 31 декември на всяка календарна година.

В официалните ежегодни справки, публикувани на сайта на ДАЗД, в информацията за семеен статус не се включва отсъствието на родители поради пребиваване в чужбина. Но в подробен аналитичен доклад от 2009 г. за състоянието на СПИ и ВУИ и живота на децата там³² са публикувани следните данни, включително и за деца с родители в чужбина.

В доклада от 2009 г. оценката на непълното семейство се сочи като основен фактор за попадане в такъв интернат: „Според получените данни от проведената оценка най-висок е делът на децата, които са от непълни семейства – живеят само с единия родител, които са 169 или близо 42% от настанените в интернатните училища. Оценяващите комисии са посочили, че за 44 от тях причината единият родител да полага сам грижите за децата си е смърт на другия родител, родителите на 29 деца са разведени. Близо 38% от децата, настанени в СПИ и ВУИ към момента на оценката, имат двама родители. Висок е и делът на децата, чиито семейства са с нисък социален статус (152), и децата от многодетни семейства (139), което поставя децата в риск от бедност и социално изключване. Родителите на 44 от настанените деца са безработни. Децата, чиито родители са осъдени или лишени от свобода, са 76–19% от настанените в СПИ и ВУИ. **Макар и с по-нисък относителен дял, прави впечатление групата на децата, чиито родители са в чужбина и грижата за тях е поверена на роднини и близки. Близо 6% от децата (24), настанени в СПИ и ВУИ, имат родители, които са в чужбина. ...** При проследяване на семейния статус и рисковете в семейството се установява, че при всички деца е налице комбинация от повече от три рискови фактора в семейната среда.“³³ „Данните от прегледа на досиетата показват, че 86 деца, или 21% от настанените във ВУИ и СПИ ученици, изцяло са прекъснали *връзката с родителите си*. Персоналът на всички училища от интернатен тип посочва, че за издирване на родителите възпитателите си сътрудничат с местните комисии и отделите за закрила на детето.“³⁴

Следователно докладът от 2009 г. е регистрирал непълното семейство като фактор за противообществени прояви. В справката от 2012 г. картината е различна и за съжаление не се откриват данни за пребиваването на родителите на децата в чужбина, те не са включени в индикаторите. Общо децата, настанени във ВУИ и СПУ към 31.12. 2012 г., са 275. Сред тях преобладават деца от многодетни семейства – такива са 58,5%. Безработицата на родителите е основен фактор за противообществените прояви на децата – 50,5%. Ако се интересуваме от

32 Аналитичен доклад от оценка на социално-педагогическите интернати и възпитателните училища интернати (2009 г.).

33 Аналитичен доклад..., стр. 7.

34 Пак там, стр. 13.

структурата на семейството, децата на разведени родители са 30 на сто от възпитаниците на тези училища, точно толкова излизат децата с разведени родители в извадката на количествено изследване в този доклад. Безнадзорните деца са 7 на сто.

С любезното съдействие на секретаря на ЦКБППМН г-н Константин Томанов към 11.10.2013 г. бяха предоставени следните данни за броя на децата с родители в чужбина, настанени в СПИ и ВУИ (тези институции вече са 7 – 3 СПИ и 4 ВУИ):

Брой и дял на децата с родители в чужбина, настанени в СПИ и ВУИ

СПИ	Общ брой деца	Деца с родители в чужбина	Процент
с. Драгоданово	28	няма	-
гр. Стралджа	39	2 – с по 1 родител в чужбина	5%
с. Варненци	31	2 – с по 1 родител в чужбина	6,5%

ВУИ	Общ брой деца	Деца с родители в чужбина	Процент
с. Керека	32	2 – майката в чужбина	6,25%
с. Подем	43	4 – с по 1 родител в чужбина	9,3%
гр. Завет	36	2 – едното е с 1 родител в чужбина, другото – с двама	5,5%
гр. Ракитово	59	6 – 5 от тях с 1 родител в чужбина, 1 – и двамата	10,2%

Няма увеличение на дела на децата с родители в чужбина, настанени в СПИ, спрямо 2009 г., но процентът на такива деца в по-„наказателната“ институция – ВУИ – се е увеличил – достига близо 8 на сто, а както се вижда, в интерната за момичета в с. Подем той е 9,3 на сто, а в най-големия интернат в град Ракитово – 10,2 на сто. Така че този показател трябва да се следи, дори и да не се оповестява публично.

3.3. Данни от Горещата линия 116 111 – ДАЗД/Анимус

Ето какво откриваме за Националната телефонна линия за деца (НТЛД) на сайта на ДАЗД: „... За периода 01.01.2012 – 31.12.2012 г. на Националната телефонна линия за деца 116 111 са приети 100 279 повиквания. Броят на проведените консултации е 19 541, като 17 241 от тях са с деца.“ За съжаление общодостъпни данни за семейния статус на децата, обаждащи се на горещата линия, няма. От разговорите, проведени с представители на ДАЗД, се разбира, че не се събира информация по показателя „родители в чужбина“, но от интервюто с представител на Фондация Анимус става ясно, че подобна информация започва да се събира от средата на 2012 г. Данните, предоставени от Анимус, са следните: „През 2013 (до края на септември) на линията са проведени 42 консултации, в които основна заявка и повод за обаждането са били родители в чужбина. Има и други разговори, в които това е излизало като съпътстващ проблем или заявка, но за тях няма точен брой, тъй като статистиката се води според основния заявен проблем за всяка консултация... средно месечно по 5-6 консултации са по повод на родители извън страната.“ Но тъй като в случая не е известен общият брой консултации, не може да се

каже много ли са тези консултации или малко. **Фактът, че е започнало събиране на информация по този показател, обаче говори, че е идентифициран проблем.** Във фокус-груповата дискусия представителят на Анимус казва, че **децата с родители на работа в чужбина, които ползват телефонната линия, са около 20% спрямо общия брой.** От последващото интервю с оператор на Горещата линия става ясно, че децата с родители в чужбина (семеиният статус излиза в процеса на разговора) са преди всичко самотни и искат да споделят любовни разочарования, неразбирателства със съучениците, но не са обсъждали случаи на насилие. Той подчертава, че **децата предпочитат да се обръщат към линията, а не към училищен психолог, защото „при нас те се чувстват анонимни и по-спокойно могат да разкажат проблемите си, като пред непознат човек във влака. А пращането при училищен психолог се използва като наказание: „Ще те пратя при психолога, ако продължаваш така...“** Изводът е, че **Горещата линия е наистина полезно средство за решаване на психологически проблеми и тя би могла да се рекламира в училища, в които има повече „оставени деца“ с родители в чужбина.**

3.4. Има ли данни от ДДЛРГ, ДМСГД, домове за деца с умствена изостаналост и физически увреждания³⁵?

Последният доклад с данни за състоянието на Домовете за отглеждане и възпитание на деца, лишени от родителски грижи, качен на сайта на ДАЗД, е от 2004³⁶, но там няма данни за семеиния статус от гледна точка на родители, пребиваващи в чужбина. Ето какви са категориите, посочени в доклада за настанените в 86 институции 4804 деца: 28% са с безработни родители, 27% са с родители с неизвестен адрес, 26,6% са със самотни родители, 23% са от многодетни семейства, 18,2% са от семейства на родители с увреждания, 16,1% са полусираци и 2,9% са сираци. През 2004 г. проблемът с миграцията не е толкова остър, все пак за отбелязване е фактът, че родителите на 27 на сто от децата са с неизвестен адрес. В доклада на ДАЗД за 2013 г. броят на настанените в ДДЛРГ деца е намалял до 1892 към 31.12.2013 г. Все пак това не са малко деца и е добре да се отчита семеиният им статус, включително с индикатор родители, работещи в чужбина.

Трябва да се отбележи обаче, че от представителното за учениците от 5 до 11 клас изследване излиза, че 10% от децата, чиято майка е в чужбина, са посочили, че живеят в „Дом за деца“.

За Домовете за медико-социални грижи за деца (ДМСГД) има данни от 2010 г., в доклад, публикуван през 2011 г.³⁷ Става дума за проверка, извършена в 32 ДМСГД през май-юни 2010 г., като броят на настанените деца към датите на проверките е 2346. 1,4 на сто от децата са с родители в чужбина, което е малък процент, но 29 на сто са децата, чиито родители, настойници или попечители без основателна причина трайно не полагат грижи за детето.

Не се намира информация за семеен статус, обвързан с пребиваване на родители в чужбина, за децата в домовете за деца с физически увреждания и с умствена изостаналост, както и в кризисните центрове. Една трета от децата, настанени в кризисните центрове – 34%, са там поради недопустими форми на труд – джебчийство, просия, проституция и трафик (междуна-

35 ДДЛРГ – Домове за деца, лишени от родителска грижа, ДМСГД – Домове за медико-социални грижи за деца.

36 <http://sacr.government.bg/programi-dokladi/dokladi/>

37 Анализ на дейността на домовете за медико-социални грижи за деца и дирекции „Социално подпомагане“ в областта на осигуряването, видян на <http://bglib.convdocs.org/docs/101/index-45390.html>.

родни случаи на трудова и сексуална експлоатация); а за 32,7% предприетата мярка за закрила – настаняване в КЦ – е поради negliжиране – неполагане на грижи или занемаряване от страна на родителите или лицата, които се грижат за тях.³⁸ Дали тези случаи са обвързани с пребиваване на родителите в чужбина не може да се установи, но е важно да се даде отговор на този въпрос.

С оглед разглеждания въпрос е интересна и информацията от доклада на ДАЗД – 2013 г., за дейността ѝ, засягаща преписките по жалби. Ето какво пише там: „През 2013 г. в Главна дирекция „Контрол по правата на детето“ са обработени 2353 броя преписки, от които новопостъпили са 1515 бр. ... Независимо че само в 10% (171 бр.) от новопостъпилите преписки на физическите лица поставените проблеми се отнасят до спор за упражняване на родителски права и нарушени лични контакти на родителите с децата, проблемът се съдържа в голям брой стари и от години обработвани преписки. Характерното при тези сигнали е, че работата по тях продължава с години. Извършват се множество проверки от органите по закрила поради факта, че и двамата родители много интензивно се жалват един от друг, въвличайки и детето в конфликта.“³⁹ Дали тези случаи не засягат уреждане на спорни случаи, когато единият или двамата родители са в чужбина?

Като обобщение на този раздел можем да се посочи, че информацията в различните институции, засягаща проблемни случаи на деца, чиито родители работят в чужбина, е оскъдна. Дали събирането на такава информация е необходимо? Дали тези деца са деца в риск – отговорът на този въпрос ще бъде потърсен на базата на изследванията, направените от екипа на Риск Монитор.

38 Анализ на резултатите от тематична планова проверка на дейността на кризисните центрове, връзката и взаимодействието им с дирекции „социално подпомагане“ период март – юни 2011 г. Увод; в <http://bglib.convdocs.org/docs/101/index-45359.html>

39 Доклад за дейността на ДАЗД, 2013 г., стр.26; <http://sacp.government.bg/programi-dokladi/dokladi/>

4. КОЛКО СА ОСТАВЕНИТЕ В РОДИНАТА ДЕЦА?

Основна задача на изследването е да се оцени обхватът на феномена, т.е. да се установи на каква част от децата в България единият или двамата родители са в чужбина за повече от три месеца. За решаването на тази задача могат да се използват данните от три различни източника – омнибусното национално представително изследване, количественото национално представително изследване с ученици от пети до единадесети клас, онлайн анкета с директори на училища.

4.1. Омнибусно национално представително изследване

Цялата трудност и очарование на изследователския проблем е, че се задават въпроси на хора, които са в България, а всъщност интересът е насочен към хората, които са извън страната, но няма как да бъдат питани каквото и да било. Все пак данните от извадката дават достатъчно информация, за да се направят изводи.

Първо, понеже въпросите се задават на респонденти, които живеят в България, дали имат роднини в чужбина, може да се преброи кой респондент колко отговора дава. Това е приблизителна оценка за това кой колко роднини има в чужбина.

Оценката е приблизителна по две причини. Първо, защото освен майката и бащата всички други роднини може да са повече от един, т.е. ако един респондент е посочил „братя“, не се знае дали става въпрос за един брат, за двама или за трима и т.н. Второ, защото въпросите са за хора, които живеят и/или работят в чужбина. Но не се уточнява продължителността на престоя в чужбина, така че може въпросните роднини да прекарват само малка част от времето си зад граница. Поради първата причина бройката от извадката може би е занижена. Поради втората причина бройката, получена от извадката, може би е завишена. Затова броят на отговорите се приема като приблизителна оценка за броя на роднините.

Таблица 1, Разпределение на респондентите по брой на роднините в чужбина

Брой роднини в чужбина	Брой	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
0	896	74,7	74,7	74,7
1	228	19,0	19,0	93,7
2	40	3,3	3,3	97,0
3	25	2,1	2,1	99,1
4	3	0,3	0,3	99,3
5	8	0,7	0,7	100,0
Общо	1200	100,0	100,0	

От таблицата се вижда, че **74,7%** от респондентите нямат никакви роднини в чужбина. Но важното в случая не е колко процента от респондентите имат роднини в чужбина и колко нямат, а колко човека зад граница се падат на един човек в България. Това се разбира, като се пресметне средният брой роднини зад граница. Резултатът е 0,3625, т.е. на всеки български

гражданин тук се падат 0,3625 български граждани зад граница. Като се вземат данните за генералната съвкупност, която е 6 162 747 души, се получава, че на 6 162 747 пълнолетни човека в България се падат 2 233 996 човека зад граница.⁴⁰

От тези 2 233 996 души зад граница, според извадката, 43,0% имат деца, т.е. 960 361 от българите в чужбина имат деца. Тези 960 361 българи в чужбина, пак според извадката, имат средно по 1 дете, т.е. децата на българите в чужбина са 960 361. От тези деца, отново според извадката, 28,3% живеят в България, което прави 271 782 деца.

Остава да се определи колко процента са тези 271 782 деца от всички деца в България. Според данните на НСИ лицата в България на възраст от 0 до 19 години към 31.12.2012 г. са 1 325 511. Понеже в анкетата се задават въпроси за деца, т.е. на възраст от 0 до 17 години, а НСИ не дава данни за лицата по единични възрасти, а само по петгодишни възрастови интервали, няма как да се разбере точно колко са децата от 0 до 17 години. Може да се направи приблизително изчисление. За целта взимаме 60% от броя на децата във възрастовия интервал от 15 до 19 години. Допускаме, че броят на децата в петте едногодишни интервали, които формират петгодишния интервал, е приблизително един и същи. И понеже интервалът от 15 до 17 години е тригодишен, т.е. 60% от петгодишния интервал от 15 до 19 години, то допускаме, че в него ще попадат и 60% от общия брой на децата в целия петгодишен интервал. Не е съвсем точно, но това е единственото, което може да се направи. По този начин излиза, че броят на децата в България на възраст от 0 до 17 години към 31.12.2012 г. е приблизително 1 191 221. **От тях 271 782 са 22,8%.**

От този анализ излиза, че поне единият родител на всяко четвърто-пето дете е в чужбина.

Същата логическа схема на анализа може да се следва при разбивка **по статистически райони**, като трябва да се допусне, че статистическият район на българския гражданин в чужбина съвпада със статистическия район на респондента, който дава информация за него. Най-силно засегнатият от емиграцията статистически район е Северозападният. Там поне единият родител на 43,8% от децата е в чужбина. На второ място са два статистически района – Югозападен и Североизточен. Там поне единият родител на около една четвърт от децата е в чужбина. На следващо място са два статистически района – Южен централен и Северен централен. Там поне единият родител на около 15% от децата е в чужбина. Най-слабо засегнат е Югоизточният статистически район, където поне единият родител на около 10% от децата е в чужбина.

За етническата принадлежност се прилага същата схема. Единствената разлика е, че броят на пълнолетните и непълнолетните по етническа група е взет от преброяването на населението към 01.02.2011 г. Най-силно засегната е ромската етническа група – на 37,2% от ромските деца поне единият родител е в чужбина. При българската и турската етническа група резултатите са сходни – поне единият родител на всяко четвърто дете е в чужбина.

Относно пола по-голямата част от децата на българските граждани в чужбина, които остават в България, са момичета, а от децата на българските граждани в чужбина, които отиват в чужбина с родителите си, по-голямата част са момчета. От децата на лицата от турски етнически

⁴⁰ Това число е стряскащо на пръв поглед и доста по-високо от обикновено цитираните. Но в него се включват и сезонните мигранти, работещи по 2–3 месеца нелегално в чужбина. Ако се има предвид голямата депопулация на серия области в България – Видин, Монтана, Враца, Силистра и други, – както и резултатите от качествено изследване, което показва, че има села, в които 90 на сто от населението работи сезонно навън, може да се допусне, че това число е реално.

произход в чужбина, които остават в България, по-голямата част са момичета, а от децата, които отиват в чужбина с родителите си, по-голямата част са момчета. От децата на ромите в чужбина, които остават в България, по-голямата част са момчета, като от децата на ромите в чужбина, които отиват в чужбина с родителите си, също по-голямата част са момчета, но процентът е по-голям.

В омнибусното изследване има въпрос дали децата на родители в чужбина ходят или не ходят на училище и детска градина. С корелация по възраст излиза, че всички ходят на училище. Така че на базата на това изследване не може да се направят заключения за отпадащите от училище.

4.2. Количествено национално представително изследване на ученици от 5 до 11 клас

Проведеното национално представително изследване с ученици от 5 до 11 клас дава възможност директно да се посочи на колко процента от децата от 5 до 11 клас родителите са в чужбина.

Таблица 2. Разпределение на учениците от 5 до 11 клас по това дали родителите им са в България или в чужбина

Някой от родителите ти работи ли в чужбина повече от 3 месеца?		Брой	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	Не	700	70,6	74,1	74,1
	Да, майка ми/баща ми е чужденец	27	2,7	2,8	76,9
	Да, майка ми	50	5,0	5,3	82,2
	Да, баща ми	143	14,4	15,1	97,3
	Да, двамата	26	2,6	2,7	100,0
	Общо	946	95,4	100,0	
Липсващи		46	4,6		
Общо		992	100,0		

От таблицата е видно, че на 5,3% от учениците от 5 до 11 клас само майката е в чужбина, на 15,1% – само бащата, а на 2,7% и двамата родители. **Общо на 23,1% от учениците от пети до единадесети клас поне единият родител е в чужбина. Като добавим и 2,8% деца с родител/и чужденец, делът на децата с родители в чужбина става 25,9 на сто.**

Изчисления на ниво статистически район, които комбинират данните от представителното за страната изследване и това, представително за учениците от 5 до 11 клас, показват следната картина за типичните модели на емиграция.

В Северозападния статистически район делът на децата до 5 клас, поне единият от родителите на които е в чужбина, е с около 20 пункта по-висок от дела на децата от 5 до 11 клас. Почти половината от децата на българските граждани в чужбина от този район живеят в България. За този район е типично родителите да заминават зад граница без децата си, като по-малките деца по-често се оставят в България от по-големите.

Профилът на Югозападния статистически район е сходен с профила на Северозападния, но е малко по-слабо изразен – около 40% от децата на българите в чужбина от този район живеят в България, като отново по-малките деца по-често се оставят в България от по-големите.

В Северния централен, в Североизточния и в Южния централен статистически райони се наблюдава сходна тенденция. От една страна, делът на децата до 5 клас, поне единият от родителите на които е в чужбина, е между два и четири пъти по-малък от дела на децата от 5 до 11 клас. От друга страна, около една четвърт от децата на българските граждани в чужбина живеят в България. **Тоест в тези статистически райони е типично родителите да заминават в чужбина с децата си, като докато децата са по-малки, те са с родителите си в чужбина, а като пораснат, някои от децата се завръщат в България.**

Подобен, но много по-ярко изразен, е профилът на емигрантите от Югоизточния статистически район. Само около 10% от техните деца живеят в България, като отново по-малките деца са предимно с родителите си в чужбина, а част от по-големите деца се завръщат/остават в България.

На национално равнище разликата между дела на децата до 5 клас, поне единият от родителите на които е в чужбина, и дела на децата от 5 до 11 клас е пренебрежимо малка.

4.3. Онлайн анкета с директори

В техническото предложение са предвидени четири онлайн анкети с различни таргет групи. Най-напред е подготвена такава анкета за директорите на училища. Идеята е МОН да разпространи линка по регионалните инспекторати, а те да го разпространят до всички училища в България. Това не се случва, затова анкетата е раздадена за попълване офлайн на директорите на училищата, попаднали в извадката. Идеята е, че тъй като извадката от училища е представителна, то и извадката от директори също трябва да е представителна. За съжаление обаче от 57 училища са получени отговори само от 38 директори, което е две трети от планираната извадка. Въпреки това тези данни са обработени, като изрично е направена уговорката, че резултатите, получени от анкетите с директорите, са най-ненадеждният източник на информация за разглеждания феномен. След изчисления резултатите са отразени в следната таблица:

Таблица 3. Процент на учениците, поне единият от родителите на които е в чужбина

Ученици	Процент на учениците, поне единият от родителите на които е в чужбина
От 1 до 12 клас	17,3
От 1 до 4 клас	15,8
От 5 до 8 клас	16,6
От 9 до 12 клас	17,5

4.4. Обобщение

Резултатите от обработката на данните и от трите източника посочват сходна картина: **на всяко пето дете в България поне единият родител е в чужбина. Ако се приеме този извод и се използват и данните от НСИ, от всичките 1 325 511 деца на възраст от 0 до 19 години към 31.12.2012 г. една пета са 265 102. Така че децата с родител/и в чужбина са между 271 782 и 265 102.** Тази картина се различава по статистически райони и по възраст на децата.

Що се отнася до учениците от 5 до 11 клас, ако се екстраполират процентите и се използват данните за броя им, към 06.02.2013 г. те са били 438 219. На тази база е правена извадката – приблизителният им брой в абсолютни числа от гледна точка на съответствие с процентите би бил следният:

Дял на учениците от 5 до 11 клас с родители в чужбина

Майка в чужбина	5,3%	23 226
Баща в чужбина	15,1%	66 171
Родител чужденец	2,8%	12 270
Двама родители в чужбина	2,7%	11 832.
Общ дял ученици с родители в чужбина	25,9%	113 499

5. РАЗЛИЧНИ ЛИ СА ОСТАВЕНИТЕ В РОДИНАТА ДЕЦА ОТ ДЕЦАТА С РОДИТЕЛИ В РОДИНАТА?

Анализ на данните от количественото изследване

В тази част са представени преди всичко резултатите от количественото изследване, но където е необходимо те са допълнени с качествено. Настоящият анализ сравнява децата с родители в България и тези с родители в чужбина, като се проследяват поотделно групите на деца с майка в чужбина, с баща в чужбина, с двама родители в чужбина и родител чужденец. Изследванията се проведеха в периода 3 -10 юни 2013 г.; подробното описание на извадката на представителното за ученици от 5 до 11 клас изследване е в Приложение 1.

5.1. Демографски портрет на изследваните ученици

Както стана ясно от предишната глава, **74, 1 на сто от изследваните ученици живеят и с двамата си родители в България, на 5,3% от учениците само майката е в чужбина, на 15,1% – само бащата, а на 2,7% и двамата родители; 2,8% имат родител чужденец, който също е в чужбина. Така делът на децата с родители в чужбина е 25,9 на сто.**

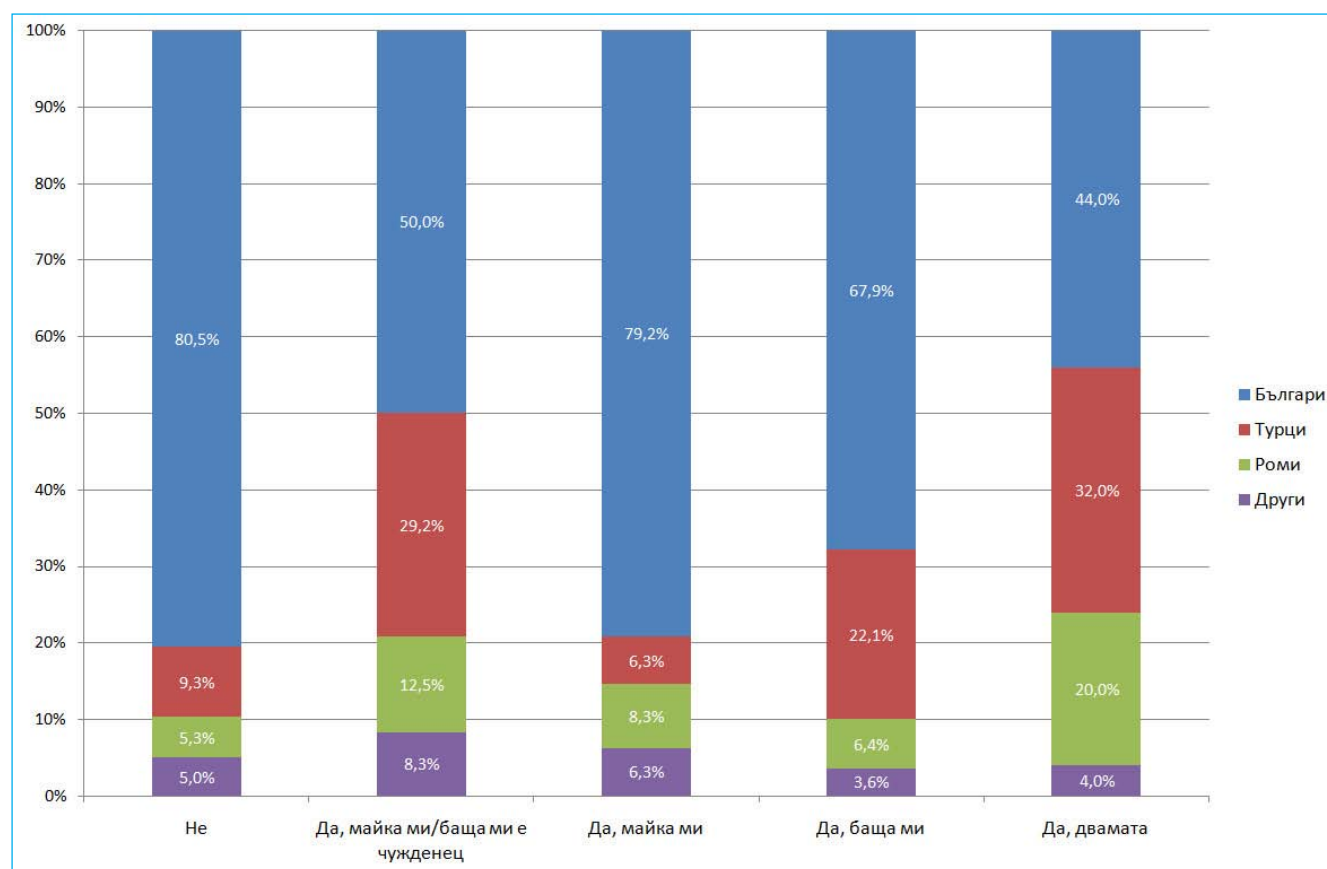
В извадката са попаднали почти поравно момчета и момичета – съответно 51,2% срещу 48,8%. Няма статистически значими различия по пол между децата с родители в България и децата с родители в чужбина.

Етническият състав може да бъде възпроизведен косвено от въпроса за езика (български, турски, ромски, друг), които се говори вкъщи⁴¹: 76% са от български етнически произход, 12% от турски, 7% от ромски и 5% от друг етнос.

41 Правилото, по което е направено прекодирането, е следното: ако ученикът е посочил само един език, то се отнася към съответния етнос; ако е посочил два езика, от които единият е български, то се отнася към етноса на другия език. Основанието за това е, че допускаме, че няма причина в едно българско домакинство да се говори на друг език, освен ако поне един от родителите не е от съответния етнос; ако е посочил два езика, единият от които е ромски, то се отнася към ромския етнос. Причината е подобна на горната, няма причина в домакинството да се говори на ромски, ако поне единият от родителите не е ром; ако е посочил турски и „друг“, то се отнася към турския етнос; ако е посочил три езика, единият от които е ромски, то се отнася към ромския етнос. Причината е същата като по-горе.

Това разпределение статистически значимо се различава в зависимост от това дали родителите са в България или в чужбина:

Някой от родителите ти работи ли в чужбина повече от 3 месеца?

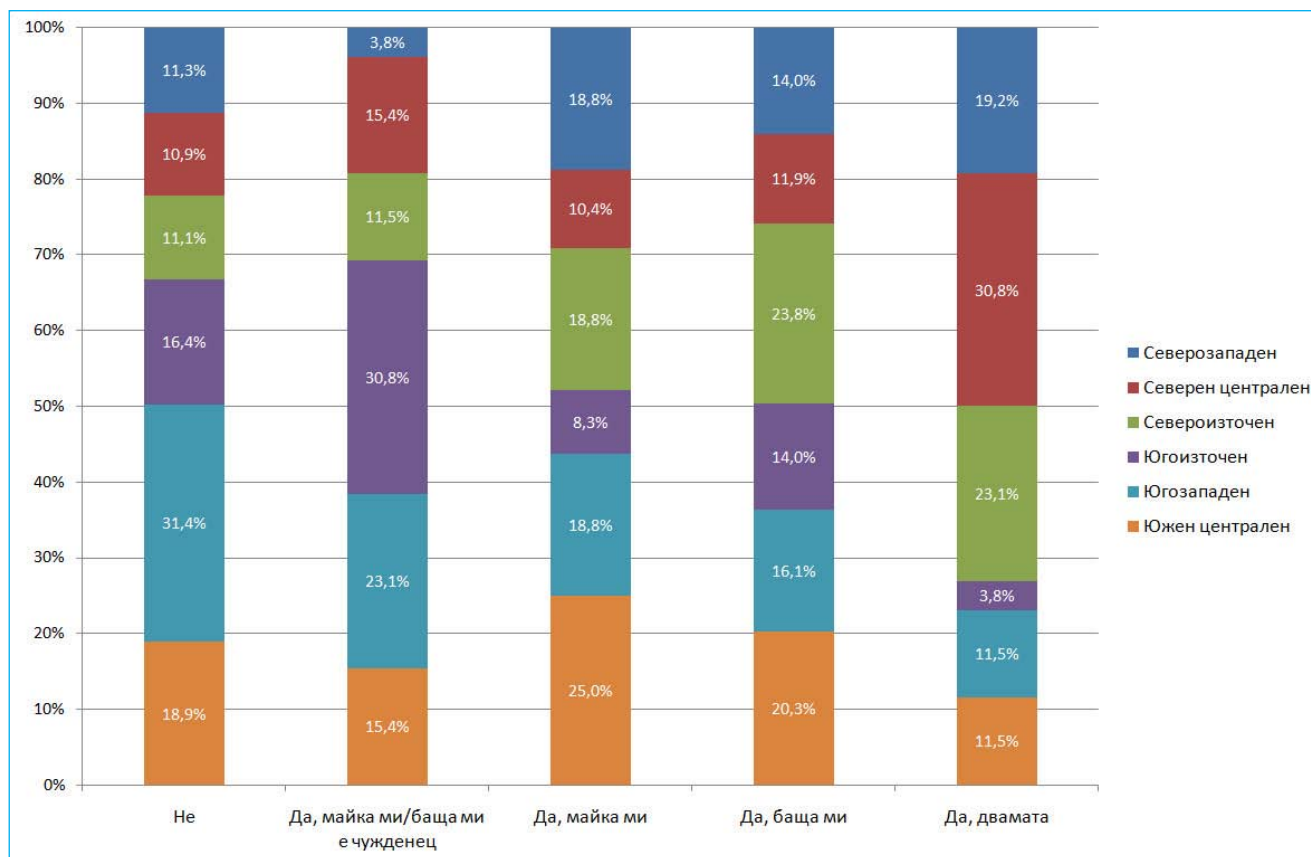

При учениците, чиито родители са в България, преобладават децата от български произход – около 80%. Много сходна картина се наблюдава и при децата, чиято майка е в чужбина. При учениците, поне единият родител на които е чужденец, отново децата от български произход са най-много, но вече се наблюдават около 30% от турски и около 15% от ромски произход. Много сходна картина се наблюдава и при децата, чиито двама родители са в чужбина. Обособена група са децата, чиито бащи са в чужбина. При тях около две трети са от български, а около една четвърт от турски произход.

Структурата на извадката по статистически региони на практика възпроизвежда структурата на децата по статистически райони, което е напълно нормално, защото извадката е представителна и защото евентуалните разминавания са коригирани с помощта на тегла: Северозападен – 12,27%; Северен централен – 11,65%; Североизточен – 13,73%; Югозападен – 27,46%; Южен Централен – 19,22%; Югоизточен – 15,67%.

Тази структура обаче се различава статистически значимо в зависимост от това дали родителите са в България или в чужбина:

Някой от родителите ти работи ли в чужбина повече от 3 месеца?

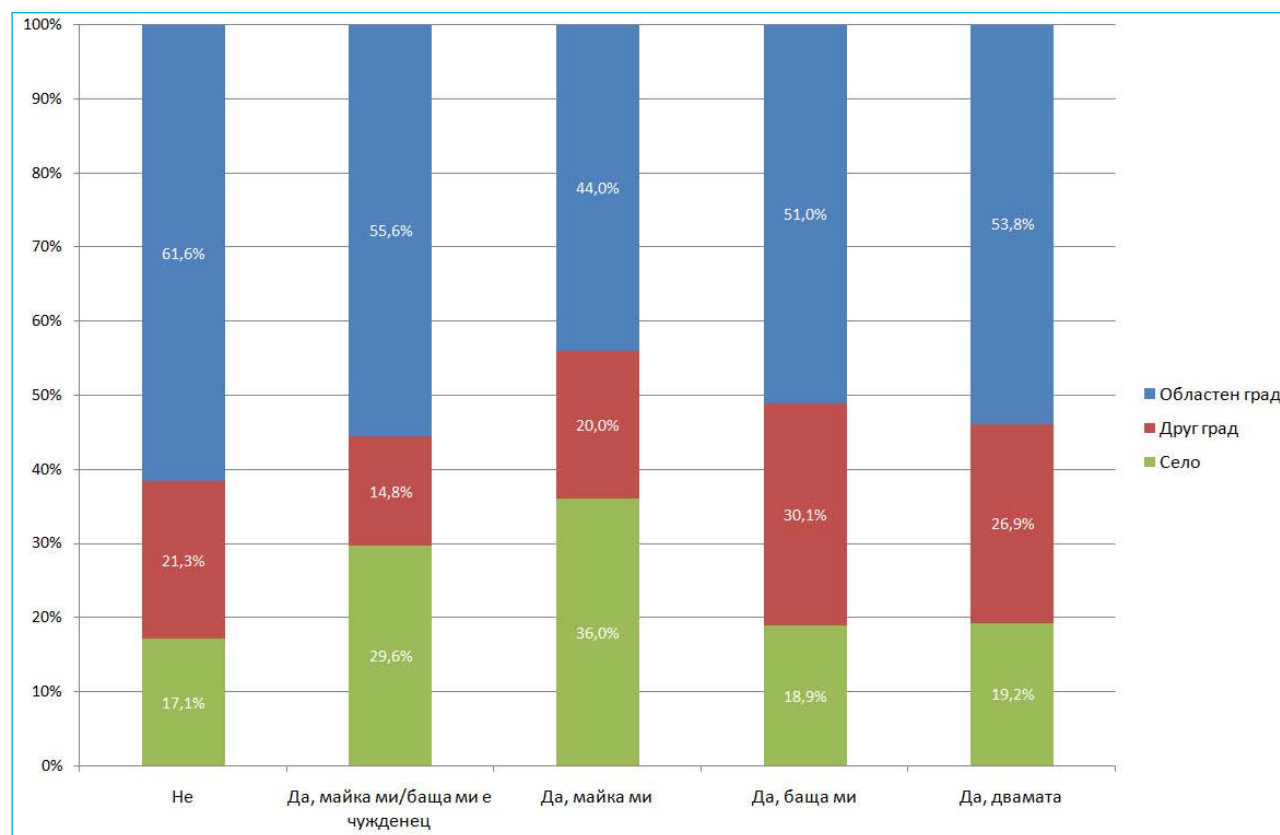

Деца, чиито родители са чужденци, са предимно от Югоизточния и Югозападния статистически район – над половината от всички деца на чужденци. Деца, чиято майка е в чужбина, са предимно от Южния централен, Северозападния, Североизточния и Югозападния статистически район – над 80% от всички деца с майка в чужбина. Деца, чиито бащи са в чужбина, са предимно от Североизточния, Южния централен и Югозападния статистически район – над 50% от всички деца с баща в чужбина. Деца, чиито двама родители са в чужбина, са основно от трите статистически района в Северна България – над 70% от всички деца с двама родители в чужбина.

Повече от половината от учениците, попаднали в извадката, живеят в областен град – 57,7%. Дяловете на учениците, които живеят в други градове и в села, са приблизително еднакви, около една пета: в друг град живеят 22,2%, а в село – 20,1%.

Това разпределение обаче се различава статистически значимо в зависимост от това дали родителите са в България или в чужбина:

Някой от родителите ти работи ли в чужбина повече от 3 месеца?

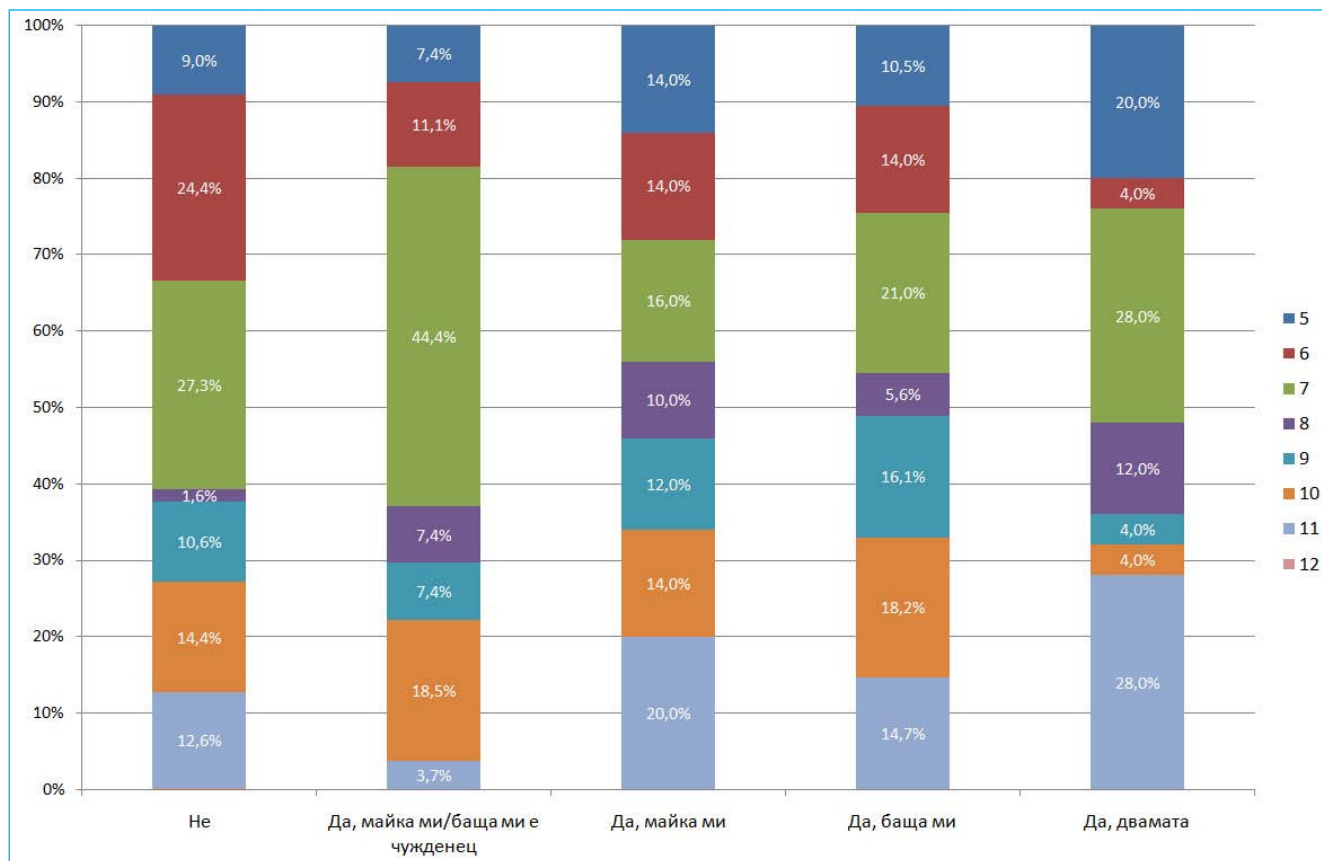
Делът на учениците от селата е най-голям при тези, чиито майки са в чужбина. В тази група съответно делът на учениците от областни градове е най-малък. Делът на учениците от други градове е най-голям при тези, чиито бащи са в чужбина, както и при тези, чиито двама родители са в чужбина.

Не се наблюдават статистически значими различия по вид на училището. В извадката са попаднали почти поравно ученици от основни и от средни общообразователни училищата – малко над една трета. Учениците от професионални гимназии са по-малко – около една четвърт:

По възраст няма статистически значими различия между децата с родители в България и децата с родители в чужбина. Едното натрупване е на възраст 12, 13 и 14 години, следвани от 16- и 17-годишните ученици. Най-малко са децата в двата края на интервала – 10-годишните и тези на 19 и 20 години. Това е нормално, защото извадката включва ученици от 5 до 11 клас, т.е. очакванията са децата да са на възраст от 11 до 17 години. Възможно е обаче да има отделни случаи на по-ранно тръгване на училище и съответно 10-годишни деца в 5 клас. Също така е възможно повтаряне на класове и в този смисъл да има лица на 19 и 20 години в 11 клас. Още повече че между 1,5% и 3% от децата са отговорили, че са повтаряли клас веднъж, а между 1% и 2% от децата са повтаряли клас повече от веднъж.

Разпределението по класове като цяло повтаря разпределението по възраст, което е нормално – едното натрупване е в 6 и 7 клас, следвани от 10 и 11 клас.

Някой от родителите ти работи ли в чужбина повече от 3 месеца?

Повече от половината деца (54 на сто) с двама родители в чужбина са до 7 клас, а една пета от тези деца са в 5 клас.

Образователното равнище на родителите се различава слабо. Бащите със средно образование са малко повече (60%) от майките – 54%; майките с висше образование са повече от бащите с висше образование – съответно 37% и 31,5%; с по-ниско от средното образование са около 9% и при майките, и при бащите.

5.2. Характер на миграцията

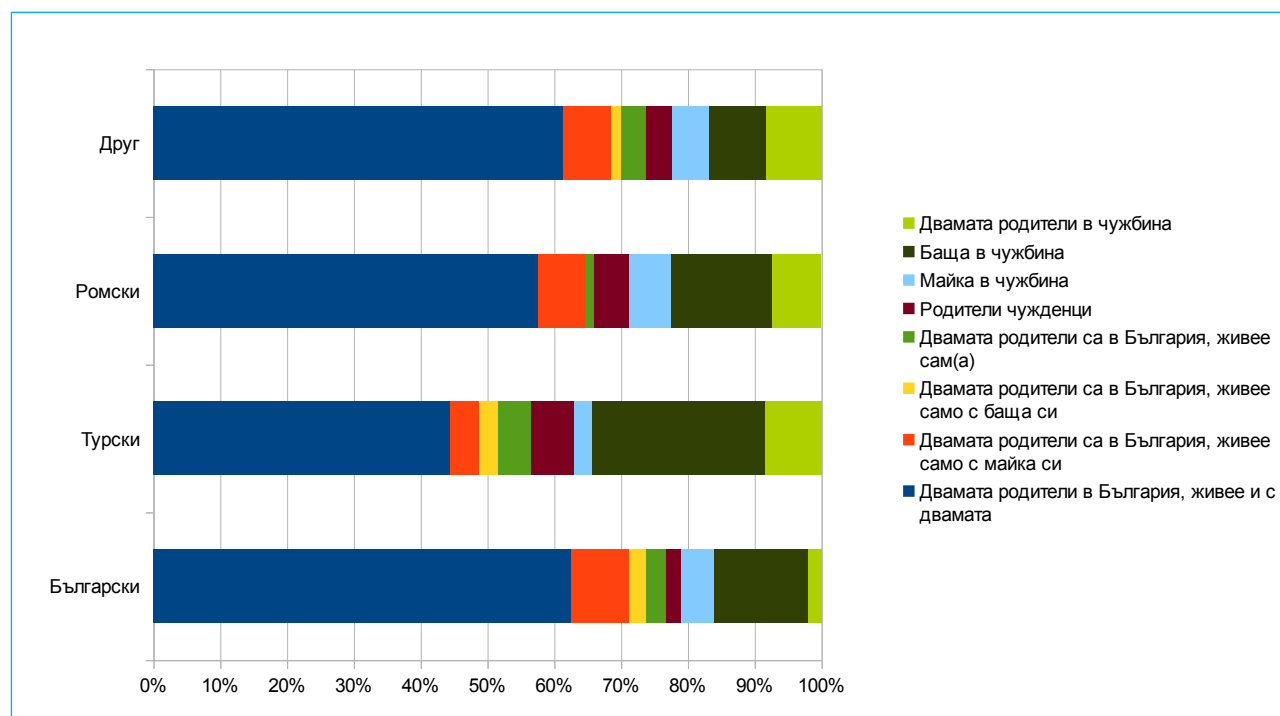
Данните показват, че когато майката е в чужбина, в повечето случаи (60 на сто) става дума за краткосрочна миграция – до 1 година, вероятно сезонна – около половината случаи са до половин година. Все пак на близо една трета (33,4) от децата майката е 5 и повече години в чужбина. Сходна е ситуацията и при бащата – 60 на сто са навън за срок от 1 година, т.е. става дума за краткосрочна миграция, и 28,5 на сто за 5 и повече години. Когато двамата родители са в чужбина, майката обикновено е с по-къс престой – 81 на сто стоят до 1 година, все пак 9,5 са над 5 години, срокът на престой на бащата е малко по-дълъг – 5 и над 5 години са 15 на сто от случаите.

Налага се изводът, че децата, оставени от родителите си тук, вероятно са оставени, защото миграцията на техните родители е краткосрочна, може би циркулярна и сезонна. Когато единият родител е навън, то престоят може да е по-дълъг. При отговорилите, че и двамата им родители са навън, в голямата част от случаите отново става дума за краткосрочна

миграция. **Трябва да се тества хипотезата какви са ефектите от дългосрочната и краткосрочната емиграция върху децата.** Корелацията обаче на този въпрос – за дългосрочния или краткосрочния престой на родителите в чужбина – с въпросите за успех, отклоняващо се поведение и други, не показва значими разлики между поведението на децата на краткосрочните емигранти и тези на дългосрочните, вероятно защото в извадката доминират деца на краткосрочни емигранти. Чрез качествени изследвания трябва да се провери дали все пак не съществува разлика в ефектите от дългосрочната и краткосрочната миграция върху децата. Проблемите на децата на сезонните емигранти ще се обсъдят в частта, представяща резултатите от качественото изследване.

5.3. Семейна структура. Отношения в семейството

5.3.1. Етническа общност, семейна структура и миграция

От демографския профил се очертава семейна структура, която показва определена връзка между етнос и миграция.

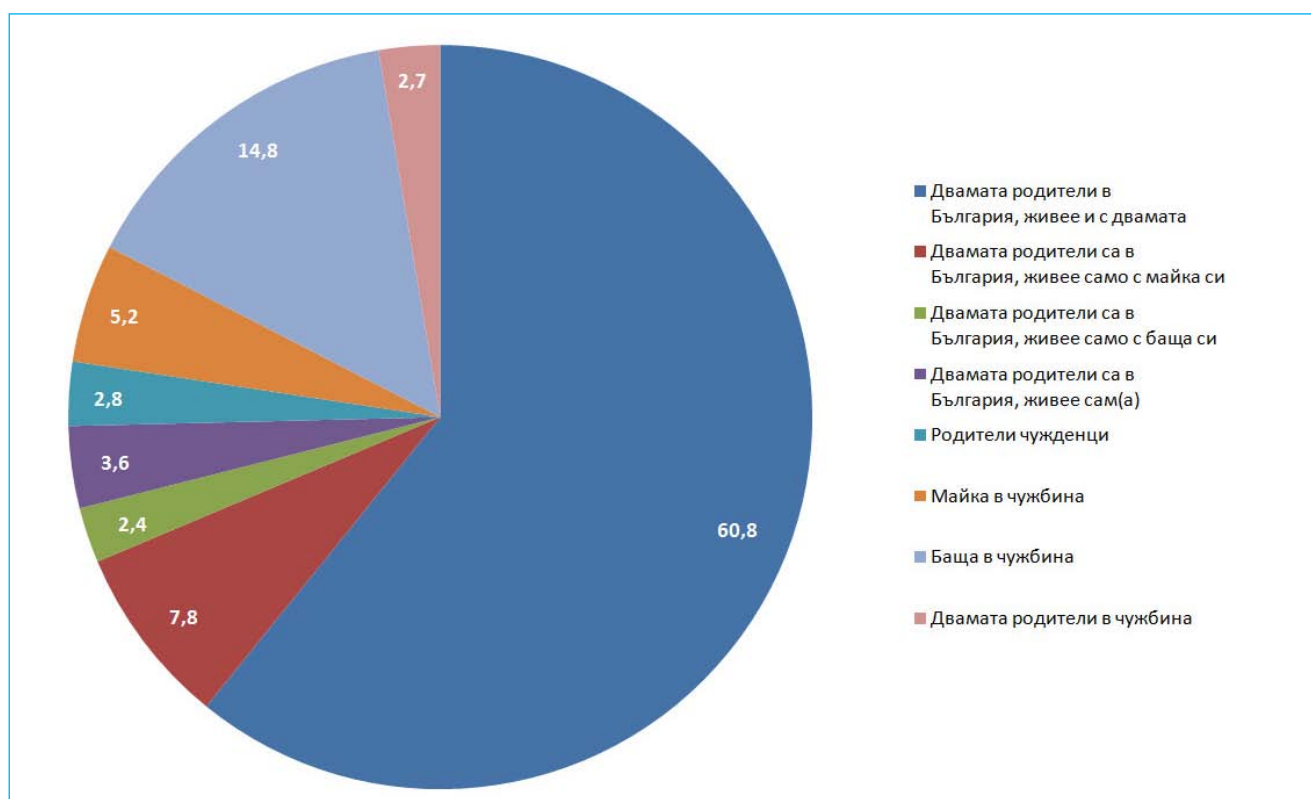
1. В рамките на българския етнос най-малко деца са „оставени“ и от двамата родители и най-малко деца са деца на чужденци. В рамките на етноса най-голяма миграция има при бащата, следвани от майката и най-малък процент са българските семейства, в които са мигрирали и двамата родители.
2. **В рамките на турския етнос има най-много миграция.** Семействата с двама родители, които живеят в страната, са по-малко от половината от всички турски семейства. От всички мигрирали родители в рамките на етноса най-голям е процентът на бащите, които мигрират сами, следван от миграция на двамата родители. В рамките на миграцията в турските семейства наблюдаваме най-ниска миграция на майките, които заминават в

чужбина. Има и известен процент на родителите, които са чужденци, и подобен процент на децата, които са заявили, че живеят сами.

3. В рамките на ромския етнос миграцията е сравнима с българските семейства, като тук е почти равен процентът на бащите, които заминават за чужбина, и процентът на заминалите двама родители. По-малък е процентът на майките, заминали в чужбина. **В ромския етнос няма деца, които да живеят сами с бащите си.**
4. В рамките на етнос „друг“ миграцията процентно се доближава до нивата на миграцията за българските семейства, но броят на мигриралите майки или бащи отделно и на двамата заедно е почти равен.

В сравнителен план е видимо, че независимо от етноса най-много мигрират бащите. За разлика от останалите етноси в българските семейства мигрират повече майки, отколкото и двамата родители заедно. В българските семейства има и най-много самотни майки, а в турските има най-малко, в последните има и най-много бракове с чужденци.

5.3.2. Домакинства – с кого живее детето?

Около 60% от децата живеят с двамата си родители. Една четвърт от децата живеят само с майка си, като в около 15% от случаите бащата е в чужбина, а в около 8% от случаите бащата е в България, но не живее с детето или е починал. Около 8% от децата живеят само с баща си, като в 5% от случаите майката е в чужбина, а в останалите случаи майката е в България, но не живее с детето или е починала.

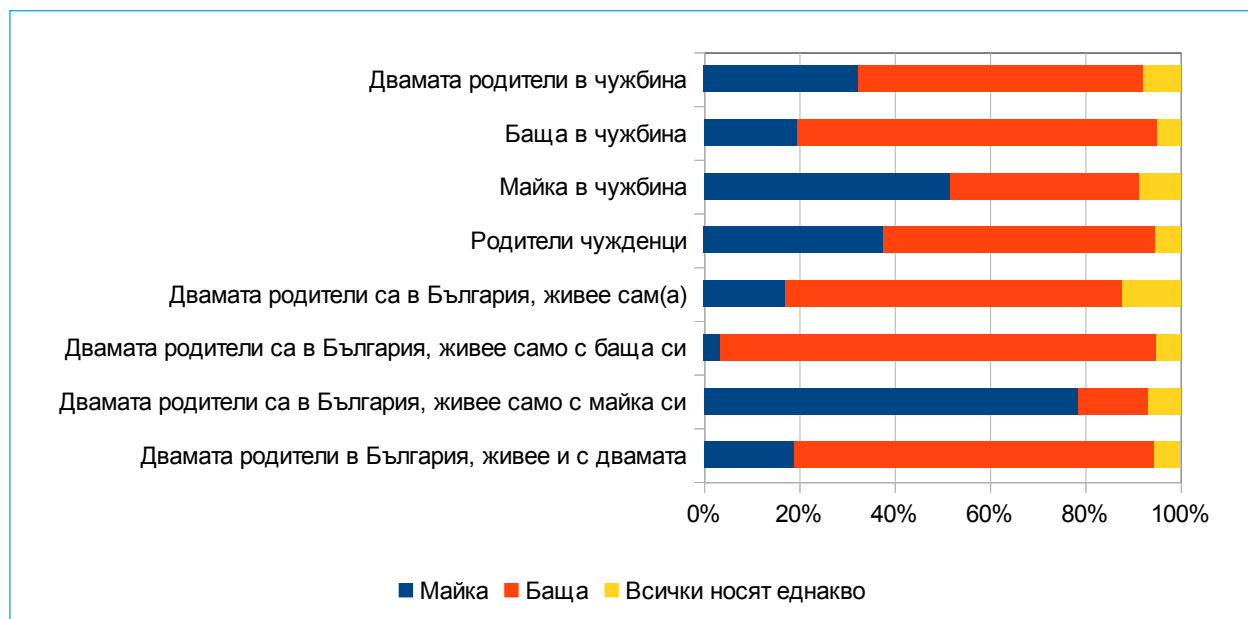
Фигурата ясно показва разчупването на класическото нуклеарно семейство с деца и двама родители. Така наречените транснационални семейства – семейства, чиито членове живеят в различни страни, са 26 на сто – една четвърт; от тях около 3 на сто са смесени семейства – с родители от различни държави. Самотното родителство е характерно за около 30 на сто от всички изследвани деца. Около 6% от децата живеят без нито един родител, като в около 3% от случаите и двамата родители са в чужбина, а в останалите случаи родителите са в България, но не живеят с детето или са починали.

Независимо от факта, че единият или двамата родители са в чужбина, на въпроса „С кого живееш в къщи?“ доминират отговорите „с майка ми“ и „с баща ми“. Все пак изглежда **най-тежко е положението при децата, чиято майка работи в чужбина. От тях само 52 на сто посочват, че живеят с майка си**, което е с 40 пункта по-малко от отговорилите така деца с родители в България или тези, чийто баща е в чужбина, с около 30% по-малко от децата с родител чужденец, и с 20% по-малко от децата с двама родители в чужбина. **При тях са и най-големи процентите на отговори като: „При роднини“ – 21.5%, „Живея в дом“ – 10%, „С настойник“ – 7,6, „На квартира“ – 5,7%, „Живея в общежитие“ – 4,3%.**, толкова са и настанените в приемни семейства. Отговорилите „с баба“ са 39 на сто. **Децата, на които и двамата родители са в чужбина, в най-голям процент са отглеждани от баба си – отговорилите, че живеят с нея, са 65,5 на сто**, с около 30 пункта повече, отколкото другите деца с родител в чужбина; но 13,7 са посочили, че живеят с роднини. Интересно е, че **никой не е посочил, че живее с настойник, след като при тях проблемът с настойниците стои най-остро**. В приемни семейства живеят 5,1 на сто. Близко 46 на сто живеят със сестра, 40 на сто с брат. **Когато бащата е в чужбина, децата живеят предимно с майките си, но 11 на сто са посочили, че живеят при роднини**, 7,4 на сто – с настойници, 2% са настанени в домове, 2,3% – сами на квартира, 1,3% – в общежитие. Над половината – 52 на сто от децата с родител чужденец – са посочили, че живеят със сестра, близо 10% – с настойници, 3% са в приемни семейства, никой от тях не е настанен в дом, не живее сам на квартира или общежитие. Като цяло живеещите с дядо си във всички групи са около 20%, най-висок е този процент при децата с двама родители в чужбина – 34 на сто.

Качественото изследване показва също разнообразие от роднини, отговорни за отглеждането на детето: майки – при баща в чужбина, баби – при двама родители в чужбина, но и по-големи сестри, а и по-големи братя – при тези случаи контролът бе най-слаб и влиянието опасно.

5.3.3. Глава на семейството – доходи

Кой носи най-много пари въщи?

Въпреки променената семейна структура, от гл. т. на дохода се запазва възприятието на мъжа – бащата, като носещ най-много пари въщи.

Налице е **мъжка структура на доходи** – бащата носи повече пари в случаите, когато двамата родители са в България, когато бащата е в чужбина и самотен баща в България.

Налице е и женска структура на доходи, т.е. жената печели повече от съпруга – тя е характерна за самотните майки в България и за работещите майки в чужбина.

Когато двамата родители са в чужбина, макар бащата да носи малко повече доходи, то и майката е посочена в около 40% от отговорите като източник на доходи. Малък процент деца отчитат и доходите на бабата и дядото.

5.3.4. Значението на семейството, на бащата и на майката

Семейството очевидно е много важно за децата, то е базова ценност за всички тях, независимо от мигрантския статус на родителите им – около 90 на сто споделят това мнение. Най-проблематизирано е то от децата с родители чужденци – 21 на сто от тях не го посочват сред своите три най-важни неща.

От отговорите на въпросите „С кого си говориш за най-важните за тебе неща?“⁴² и „Към кого се обръщаш ако си в беда?“ се вижда емоционалната значимост на майката и бащата и възприемането им като опора.

Към кого се обръщат в беда? Най-често децата се опитват да се справят сами. Повече от половината от всички деца са посочили този отговор. Факторите, от които най-много зависи увереността на децата, че могат да се справят сами, са типът населено място, в което

⁴² По-подробно моделите на общуване на децата са представени в част 5.7.

живеят, възрастта и полът. Независимо от типа семейство, в което живеят, децата от големите областни градове имат еднаква увереност, че ще се справят сами, като момчетата са по-уверени. Типът домакинство има значение: **малките деца (10-14 г.) на родител(и) в чужбина в по-малките населени места са по-неуверени, че ще се справят сами.**

На второ място е посочена майката, а когато имат проблем с институциите, вече се появява и значимостта на бащата. Групата с двама родители в чужбина показва известно различие – данните показват, че тези деца по-често се обръщат към баща си, отколкото към майка си.

С кого споделят най-важните неща? Като цяло децата споделят най-важните за тях неща, независимо в какво семейство живеят, **с най-добрите си приятели, но на второ място идва майката, с която споделят повече, отколкото с баща си.**

Следователно, от една страна, се забелязва известно еманципиране, автономизиране на децата от родителите – опитват се да се справят сами, говорят си с приятелите, от друга страна е видна емоционалната значимост на майката.

5.3.5. Отношенията в семейството. Има ли домашно насилие?

Отношенията в семейството се измерват с няколко индикатора. Отговорите на първите въпроси разкриват една идилична семейна картина.

92 на сто от всички деца са отговорили, че се разбират добре със своите родители. Най-малко се разбират със своите родители децата на чужденци, а най-много – децата на двама родители в чужбина – 100%.

Средно 94 на сто от всички деца са посочили, че техните родители често се интересуват дали са добре. Факторът, който най-много влияе на заинтересоваността на родителите, е етносът. Когато детето е с двама родители в България, 98 на сто от българчетата отговарят, че родителите му се интересуват от него, този процент при децата роми е 78 на сто. **Най-малко се интересуват дали децата са добре в семейства с родител/и чужденци и най-много, когато двамата родители са в чужбина – 100%.**

Отново 92 на сто от всички деца са отговорили, че ако имат нужда от нещо, винаги ще го получат от семейството си. Най-малко помощ биха получили децата от ромски етнос и българските деца, които живеят на село. **Най-малко помощ получават децата, които живеят сами и на които бащата е в чужбина, а най-много – децата на двама родители в чужбина.**

84 на сто от всички деца са отговорили, че родителите им са справедливи към тях. Най-оцетени се чувстват момичетата от селата и по-малките градове – 55 на сто са посочили, че родителите им често са били справедливи към тях, за разлика от момчетата от тези населени места – 77 на сто; както и ромските деца. От интересуващата ни група най-голямо усещане за несправедливо отношение на родителите си имат децата с баща в чужбина.

Средно 73 на сто от всички деца са отговорили, че никога не са се чувствали пренебрегнати. Най-често липса на внимание чувстват децата с родител/и чужденци или с майка в чужбина.

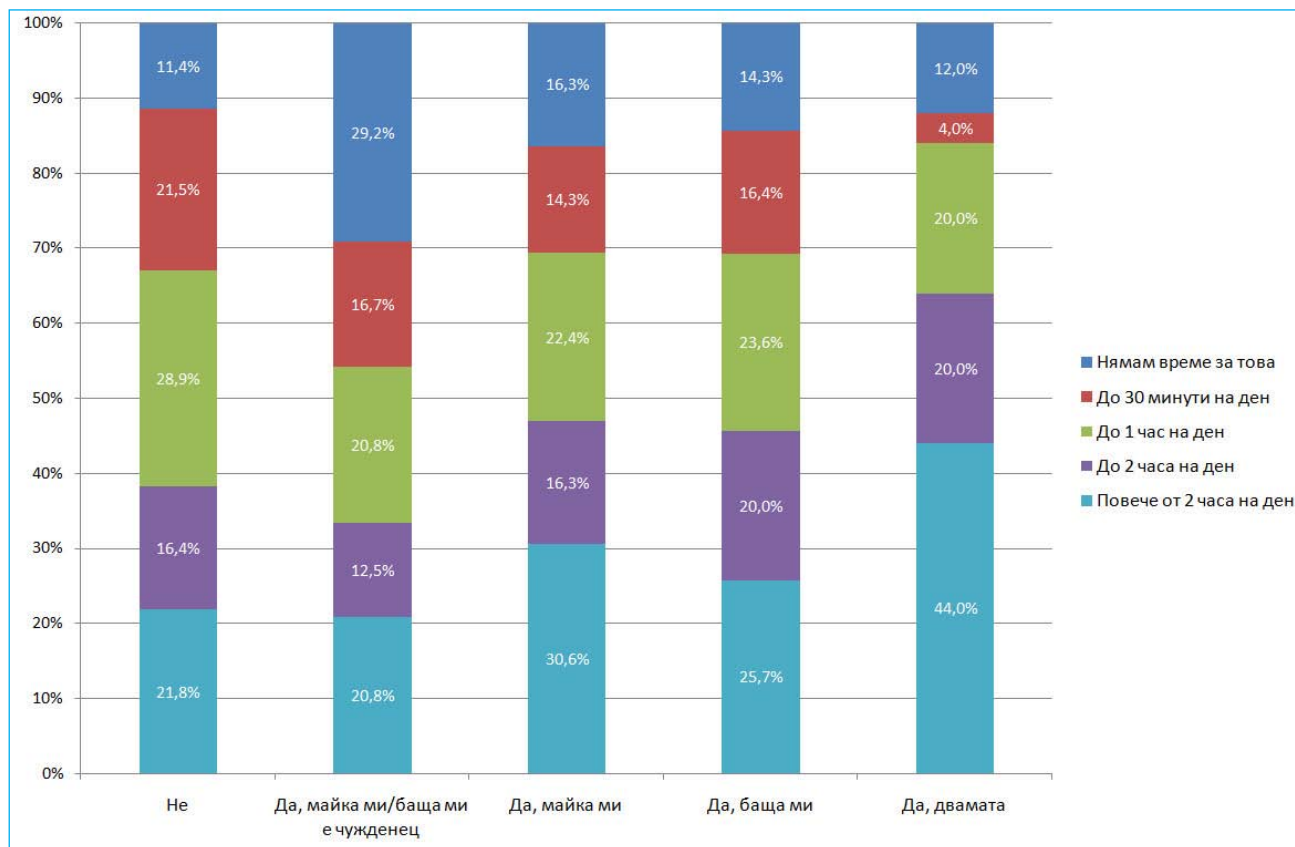
75 на сто от децата твърдят, че родителите им никога не са ги обиждали. Но този процент при деца с двама родители в чужбина е 54,5, а с родител/и чужденец – 61 на сто. Сходна е

картината и при отговорите на въпроса дали родителите са ги удряли някога. **Около 77 на сто от децата твърдят, че никога не са били удряни, но 43 на сто от децата с родител/и чужденец са били удряни; отговорът „често ме удрят“ е най-често срещан при децата с майка в чужбина и с двама родители в чужбина – съответно 14 на сто и 12 на сто.** Ромските деца са били удряни два пъти повече от децата от другите етноси. Българските деца, които живеят на село, са били удряни два пъти повече от българските деца, които живеят в града.

„Разгръщането“ на отговорите на въпроса за отношенията със семейството разкрива интересна и сякаш противоречива картина – децата с родители в чужбина не се оплакват от семейството си, напротив, приемат, че се разбират добре, че семейството се отнася справедливо с тях, че то им помага; същевременно 45% от децата с двама родители в чужбина и около 40% от децата с родител/и чужденец са отговорили, че често са обиждани от своите родители; 43% от децата с родител чужденец и около 30% от децата с майка в чужбина са били удряни. Това означава, че **голям процент от децата с родители в чужбина са обект на домашно насилие, при това изглежда, че те го приемат за нещо нормално, тъй като то не променя мнението им за добро разбирателство в семейството.** Ето как се изрази момче от Монтана в 11 клас с умиление за чичо си, към когото винаги се обръща за помощ: „*Но примерно ше те, де да знам, ше те напсува, щото аз съм му като син на него.*“ Нормалността на насилието обаче е проблем.

5.3.6. Домакинска работа

С въпроса помагат ли възрастни се тества хипотезата дали децата с родители в чужбина поемат ролята на възрастни и вършат голяма част от домакинската работа.

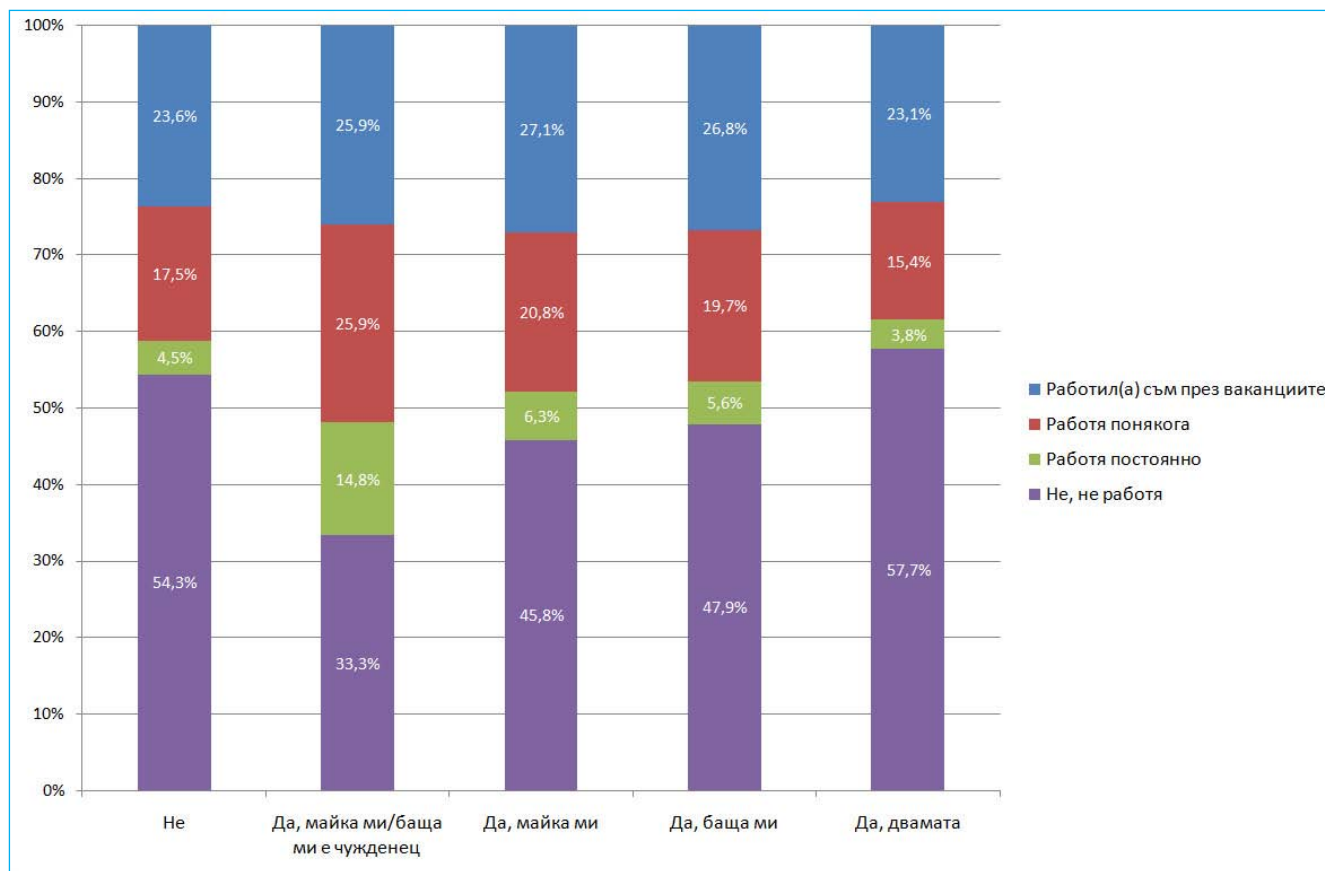

Фигурата ясно показва, че децата с двама родители в чужбина отделят много повече време за домакинска работа от останалите деца – 62,5 на сто помагат възрастни 2 и повече от 2 часа на ден. Следват децата с един родител в чужбина.

В турския етнос се наблюдава по-отчетливо значението на миграцията на родителите. Когато двамата родители са в България или майката е в чужбина, повечето от децата помагат възрастни до 1 час на ден. 50 на сто от децата в останалите семейства с турски етнос помагат възрастни повече от 2 часа на ден – когато бащата е навън или двамата родители са в чужбина.

5.4. Детският труд

Ето какви са отговорите на въпроса: „Работил/а ли си извън къщи?“

Вижда се, че около половината деца работят, което никак не е малко, а при децата с родител/и чужденец този процент достига 67 на сто; около една четвърт работят през ваканциите. Любопитно е, че по трудовия си профил децата с двама родители в чужбина си приличат с децата с двама родители тук. Най-много отговори, че работят извън къщи, са дали деца, които живеят сами и деца на родители чужденци. Както се вижда от графиката, само 1/3 от децата с родител/и чужденец не работят, те са и тези, които постоянно работят. От тези данни излиза, че не мигрантският статус на родителите оказва влияние върху детския труд, а принадлежността към смесено семейство. Това означава, че родителите в чужбина наистина пращат пари на семействата си.

Възраст: Най-ниската средна възраст на учениците, които работят *през ваканциите*, е 13 години. Това са деца с **родители чужденци**. Децата на **самотна майка, майка в чужбина и родители чужденци** започват *постоянна работа* на средна възраст 15 години, за разлика от останалите, които започват постоянна работа на средна възраст 17 години, **т.е. проблемът с детския труд остро стои при децата от смесени семейства**.

Пол: Около два пъти повече момчета, отколкото момичета, работят извън къщи. Момчетата, особено тези над 15 години, работят повече през ваканциите от момичетата.

Етнос: Най-много деца от ромски етнос са отговорили, че работят извън домакинството – средно 70 на сто. Най-малко отговори, че работят – 50 на сто – са дали ромските деца с двама родители в чужбина, а най-много – 89 на сто – ромските деца с баща в чужбина. При децата от турски етнос се увеличават отговорите на тези, които работят в зависимост от това дали единият от родителите е в чужбина, особено когато бащата е в чужбина. При децата от български етнос (освен тези, които живеят сами или са с родители чужденци) най-голяма е разликата при семействата с двама родители в България или баща в чужбина (работят най-малко) и двама родители в чужбина – работят 10 на сто повече от всички останали.

Местоживеене: Децата, които живеят на село или в по-малък град, работят повече извън дома от останалите, особено децата, на които единият родител е в чужбина (майка/баща).

Отсъствие от училище заради работа: 5 на сто от всички деца са отговорили, че отсъстват от училище, защото работят извън дома. Момчетата са четири пъти повече. Децата, които живеят на село или в малък град, са най-засегнати от този проблем, особено тези на по-ранна възраст и от ромски етнос. Освен децата, които живеят сами и с родители чужденци, най-много отговори, че именно работата извън дома е причина за отсъствията от училище, са дали децата на двама родители в чужбина само от българските семейства.

От разговорите с учители и педагогически съветници става ясно, че много от децата в града работят главно в обслужващата сфера („сервитьори, бармани“), където, по техните думи Инспекцията по труда следи много стриктно как са оформени договорите им. Учениците от професионалните гимназии имат организирани стажове с различни фирми, в които продължават да работят и след това.

Но нямат проблеми в училище, не, не закъсняват, не заспиват. Ама вижте – това всъщност са най-организираните деца. Те най-добре от всички си съблюдават нещата. Той знае, че може да се организира да го прави това нещо, тия които знаят, че не могат, не почват работа. (Учител, Монтана)

Според педагозите най-голям проблем с работата извън къщи имат учениците, които живеят на село – „пътуващите деца“. Децата на село работят тежък физически труд – на полето, дървосекачество и др., те и най-уморени идват на училище, а понякога, „в сезона“, отсъстват.

Общо взето, децата на родителите в чужбина не се открояват. Не се открояват, ами, други се открояват. Знаете ли как живеят децата от село. Родителите им са безработни и са само на пенсиите на баба и дядо. Знаете ли какво е...“ (Педагогически съветник, Монтана)

Сериозен проблем поставя и сезонната миграция на родителите, част от които взимат децата си. Според учители някои от родителите взимат децата със себе си и с друга цел – да работят. В този случай може да се говори за експлоатация на детски труд и тези случаи специално трябва да се следят.

Резултатите са тревожни, особено тези, засягащи децата от смесени семейства, които започват работа на 13 години. Проблеми има и при децата от селата, както и при някои с родители сезонни мигранти. Инспекциите по труда трябва специално да следят тези случаи.

5.5. Материален статус

Тъй като става дума за деца, за идентификация на този статус бяха включени косвени въпроси: за доход – с колко джобни разполагат; какви дрехи носят; както и директни за стандарта на живот – с какво разполага домакинството и какви вещи те лично имат.

Диапазонът на получаваните джобни е между 4,50 и 6 лв. **Децата на двама родители в България и на майка в чужбина получават най-малко джобни. Най-много джобни получават децата, чиито родител/и са чужденци – 5, 70 лв., или чиито бащи са в чужбина – 5,60 лв.** Много малка група деца са посочили, че нямат джобни.

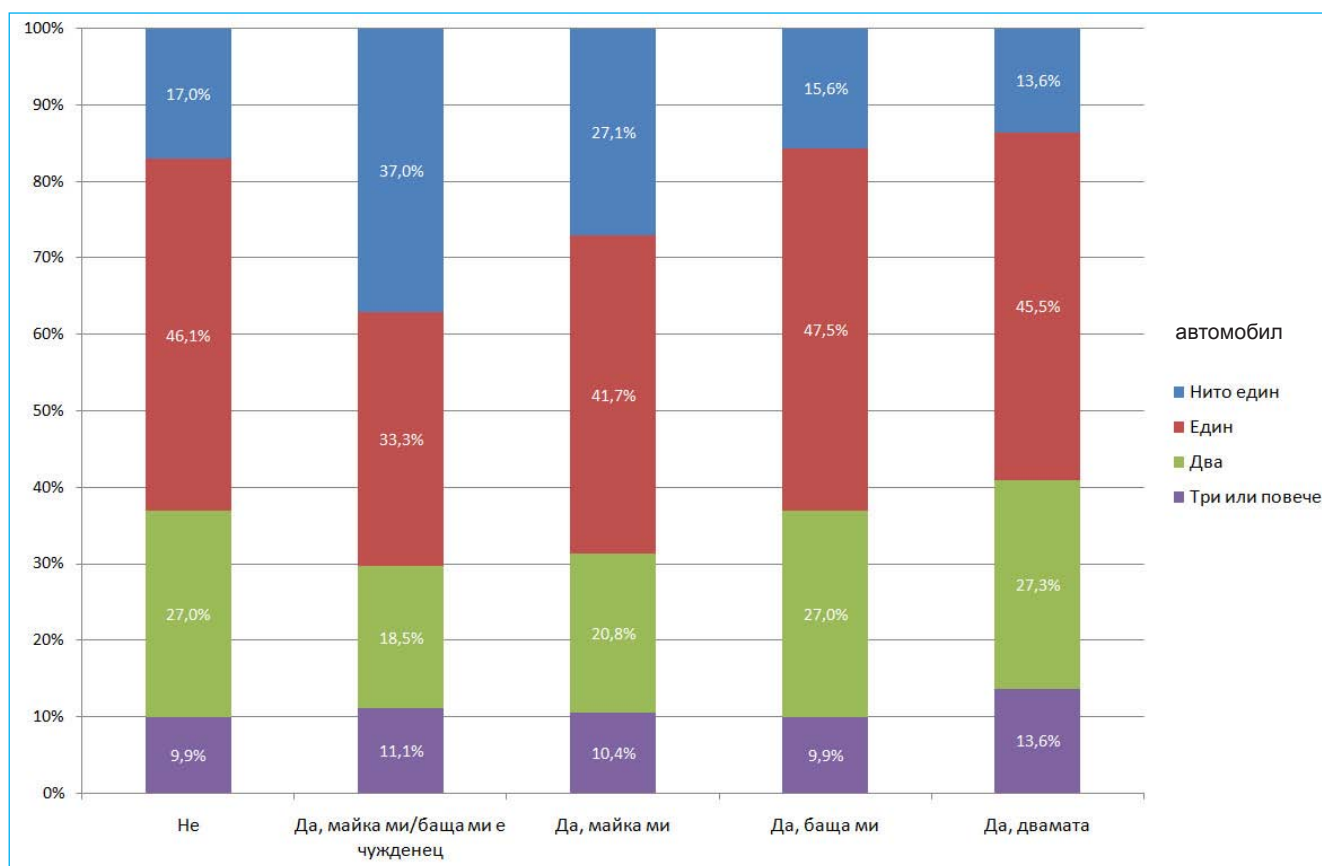
Джобните невинаги стигат на повечето деца, на които и двамата родители са в чужбина, а най-често стигат на децата, чиито и двама родители са в България и чиито родители са чужденци. От графиката за средната стойност на джобните се вижда, че макар да получават средно по 5 лв. на ден, децата, чиито и двама родители са в чужбина, не смятат, че са им достатъчни. Възможно е обаче тези пари да не са просто джобни, но и за храна. Също и една трета от децата с най-голяма средна стойност джобни на ден, когато бащата е в чужбина, не мислят, че джобните са им достатъчни.

Базови условия на живот

Тук ще бъде разглеждано само наличието на вътрешна тоалетна с течаща вода. Факторите, които отделят децата, са етнос. Девет на сто от децата, които са посочили български етнос, са отговорили, че нямат вътрешна тоалетна с течаща вода, а една трета от децата, които не са от български етнос, нямат вътрешна тоалетна с течаща вода. Няма зависимост от мигрантския статус на родителите.

Стандарт

Автомобил. Въпреки че няма статистически значима зависимост, притежаването на автомобил отделя най-видимо децата – два пъти повече **деца с родители чужденци и майка в чужбина са посочили, че семейството не притежава лек автомобил.**

Компютър. Най-голям е процентът на децата на самотни майки, които са посочили, че нямат компютър – 25 на сто. Няма големи разлики сред останалите групи деца – между 10-12 на сто са посочили, че нямат компютър.

Смартфон. В областните градове децата на мигрирала семейства не се различават съществено от другите деца в притежанието на смартфон. В по-малките градове различията стават съществени. Децата с баща в чужбина излизат пред другите в притежанието на смартфон. В селата децата с баща в чужбина се диференцират още по-съществено пред останалите.

Дрехи. Най-често си купуват дрехи от маркови магазини децата с баща в чужбина и с двама родители в чужбина. За другите деца, когато майката е вкъщи, значение има и полът. Момчетата по-често си купуват дрехи от маркови магазини. Що се отнася до купуването на дрехи втора употреба, по-голям фактор от миграцията на родителите е етносът. 70 на сто от децата с български етнос никога не си купуват дрехи втора употреба, за разлика от 57 на сто от децата, посочили друг етнос.

Не може да се направи категорично заключение за връзката материален статус и миграция на родителите в чужбина. Това е така, защото качествено изследване и данните за етнос показват, че мигрират често бедни семейства, чиято цел е оцеляване, а не забогатяване. **Най-бедни изглеждат децата с родител чужденец, на самотна майка и майка в чужбина.** Забелязва се обаче, че децата с баща в чужбина ценят повече ефектни западни вещи – маркови дрехи, смартфони. Колкото по-малко е населеното място, толкова по-видими са различията в полза на децата с родители в чужбина.

... тези, на които родителите им са в България, разполагат с по-малко средства. Парадокс, но това е. Понякога се е случвало да трябва да си замине до село и му даваме пари за автобуса, когато няма.[...]По-скоро децата от селата изнемогват много повече, ако трябва да сме точни. (Училищен фелдшер, Монтана)

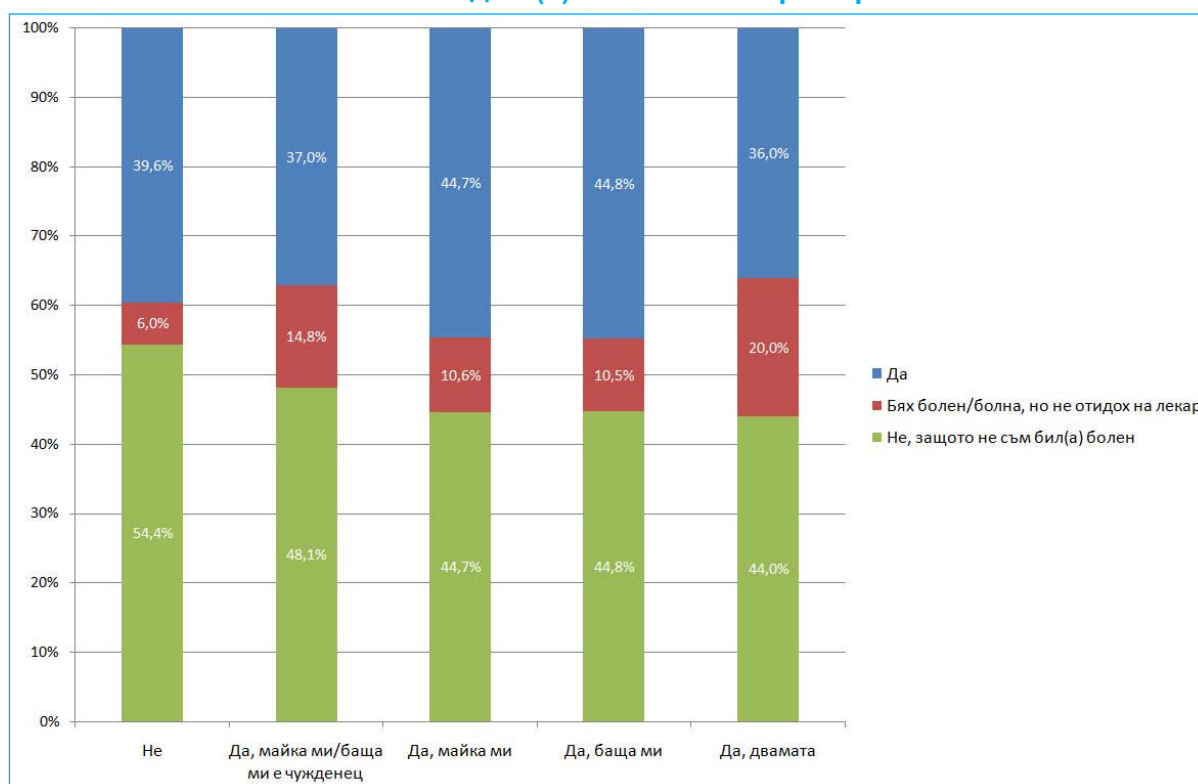
5.6. Здравен статус

Здравният статус може да бъде проследен чрез няколко въпроса – дали детето отсъства по-често от училище заради болест, дали ходи на лекар или е викан от личния лекар.

75 на сто от всички деца са отговорили, че са отсъствали от училище по болест. Отсъствието по болест зависи от етноса, годините и населеното място на детето. Най-често отсъстват по болест деца на двама родители в България, които са главно от български етнос, до 16 години, и живеят в по-големи населени места. Децата, които най-малко отсъстват от училище по болест, са децата на **родители чужденци, такива които живеят сами, и деца с баща в чужбина**. Най-често това са ромски деца до 16 години.

Отсъствието по болест е свързано и с посещението при лекар. 40 на сто от всички деца са отговорили, че са посещавали лекар наскоро. 8 на сто от децата са отговорили, че са били болни, но не са ходили на лекар, в голямата си част – ромски деца. В групата на децата, които най-често посещават личен лекар, когато са болни, са децата с **двама родители в България**. Децата с майка в чужбина и децата с баща в чужбина също са сред тези, които по-често посещават лекар, когато са болни. **20 на сто от децата с двама родители в чужбина и 16 на сто от децата с родители чужденци най-често отговарят, че са били болни, но не са отишли на лекар. Това са най-често ромски деца.** Децата, които **живеят сами**, са отговорили, че най-малко боледуват и затова не ходят на лекар.

Ходил (а) ли си на лекар скоро?

53 на сто от всички деца са отговорили, че техният личен лекар ги вика на преглед. Децата от турски и ромски етнос в по-малките населени места по-често са викани от личния си лекар, отколкото децата в областните градове. Най-често са викани на преглед децата на **самотен баща** и на **двама родители в чужбина**, след тях са децата на **родители чужденци**. Най-рядко са викани на преглед децата, които живеят **сами, деца с майка в чужбина** и **деца с баща в чужбина**.

Фигурата горе показва, че децата с родители в чужбина боледуват малко повече от тези с родители тук. Рискът за здравето на децата с двама родители в чужбина идва от това, че те най-често не ходят на лекар, когато са болни.

Ето какво казва една медицинска сестра от Димитровград:

И съм забелязала, че децата, чиито родители ги няма, просто и здравето им състояние е по-лошо. Бабите и дядовците като че ли нямат желание ли, сила ли да се грижат за тях. Но едно дете, което ми идва с температура 38 градуса, на другия ден идва пак с температура и го питам „Защо не си остана вкъщи?“ и то ми казва „Защото баба каза да дойда на училище“, докато родителите повече си гледат децата.

Може би затова лекарите разпознават децата с двама родители в чужбина като рискова група и най-често ги викат на преглед, но това не се отнася за децата с един родител в чужбина.

И качествено изследване категорично потвърждава факта, **че децата с родители в чужбина по-често боледуват от другите деца, нещо повече, попаднахме на случаи с тежки заболявания**, при това случайно споменати.

Попаднахме на 14-годишно момиче, което до 8-годишната си възраст живяло при майката на баща си, който е оставил детето си, когато било на 2 години. С майка си се запознава на 8 години, тя я отвежда при другата ѝ баба. След известно време я взима със себе си в Гърция, след това момичето се връща, гледа го леля му, след това отново баба му по майчина линия. Тъкмо свикне на едно място и го пращат на друго. Директорката на училището ни каза, че момичето отскоро има припадъци и ѝ дали степен на инвалидност. Самото момиче не споменава за тях, но говори бавно, и сподели: „*Вечерта ме е страх много – много да ходя, и понякога се страхувам, и някой като рука⁴³ се стряскам и рукам като луда и хората всички излизат навън и викат за какво викаш и така...*“

Друг случай: Родителите са в чужбина, бабата работи, дядото, който няма основно образование, гледа малкото си внуче и въобще не знае кога детето трябва да проходи, защо се криви като ходи и така нататък. В крайна сметка силният плач на детето ги отвежда при лекар, доста късно и затова се налага да му извадят единия бъбрек: „*За пари, всичко пращаха. Не мога да се оплача. И в София, когато я закарахме, когато лекарите усетиха каква е работата, отидохме на специалист, на ехограф, това беше за Нова година, на година и 5-6 месеца, втората година караше, едва крачеше вече. И разчистиха там каквото е, и сега е с едно бъбрече*“. (Настойник, дядо, село, Димитровград). **Проблемът е в късното откриване на болестта.**

43 „Рукам“ – „викам“.

Още един случай: Момченцето има тик, майка му е в чужбина, за бащата не се говори, изоставил ги е. Гледа го леля му, на 22 години: „Той нямаше такъв навик ей така да прави, това мисля, че беше от стрес... Той е много привързан за майка си. Обича майка си. Макар че е момченце, обича майка си. Той първия път майка му като излезна, се беше разболял малко. Но го оправихме. Той сега свикна. Преди две-три седмици почна ей така да направи, аз...“ И. „Като тик нещо? Р. „Да. Казаха ми може да е от стрес. Ама се справи сега. Аз му говорих „майка ти ще дойде, като пусне парите, това ще ядем, това ще направим, там ще отидем.“ (леля, Хасково)

В заключение – и количественото, и качественото изследване показват, че рисковете, засягащи здравето на децата с родители в чужбина, са по-големи, отколкото при другите деца, поради две причини: силен стрес, особено когато са по-малки; и незаинтересованост или незнание на хората, които ги гледат, от здравето им, което води до късно откриване на болести или липса на лечение.

5.7. Хранене

На 40 на сто от всички деца им се е случвало да са гладни, но да нямат какво да ядат – стряскащ процент. При средна стойност от 5,2 за всички деца 15% от децата с родител чужденец и 12% от децата с двама родители в чужбина често остават гладни – дали защото нямат пари или е въпрос на липса на грижа. Други деца, които често гладуват, живеят в семейства, в които често са обиждани.

Децата, чиято **майка е в чужбина, двамата родители са в чужбина или са със самотен баща**, най-рядко от всички деца се хранят вкъщи и най-често се хранят в училищен стол. Децата на двама **родители в чужбина и родители чужденци** много често „прибягват“ до училищните будки.

Децата с **двама родители в чужбина, родители чужденци и самотен баща** по-рядко ядат месо от другите деца, те ядат много хляб. Децата с **майка в чужбина, баща в чужбина, тези, които живеят сами, и с родител чужденец** най-често ядат банички, кифли и др. Децата от ромски и турски етнос се хранят с банички и кифли повече от българските, ядат ги всеки ден. Сандвичи, пици и дюнери консумират всеки ден най-много деца от семействата с **двама родители в България, баща в чужбина, родители чужденци**. Децата с двама родители в чужбина наблягат на хляба – той е доминиращата храна в менюто им, голяма част (21 на сто) от децата с майка в чужбина пък ядат няколко пъти на ден картофи, въобще картофите по-често присъстват в менюто на децата с родители в чужбина, отколкото на тези, чиито родители са тук.

Не е изненада, че **на децата с родители в чужбина им липсва в голяма степен домашна храна и че менюто им включва предимно нездравословни храни – тестени изделия и картофи, като тези с родител чужденец и двама родители в чужбина често остават и гладни.**

Качественото изследване също показва, че храненето не е сред приоритетите както на хората, гледащи децата, така и на самите деца, които твърдят, че често не са гладни: „*Мога да не ям и целия ден... Когато съм изнервена, когато ми е притеснено – не.*“ (момиче, майка в чужбина, бащата живее с друга жена, село, Димитровград)

Хората, които се грижат за тях, особено ако са част от големи семейства, не се съобразяват много със спецификата на храната, която трябва да яде едно дете. Ето какво яде петмесечно бебе:

Всичко, ей сега снощи вземах 5 бурканчета, сега 2 ми останаха. Вземах още едно. На ден яде по две бананчета и бисквити яде. И мляко, памперс, прах.“ И: Стига бе, на 5 месеца бисквити да яде! „Всичко яде, всичко! При мен няма невъзможно. Чак кренвирши яде. Невъзможно при нас да не ядат обща храна на 5 месеца.“ И: Яде кренвирши! „Яде, яде. Попарка, мопарка, супичка, муличка.“ (баба, Димитровград)

Разговор между по-голяма сестра и малкия ѝ брат, за когото се грижи: „Кажми най-често какво правя бе? За ядене... Той: Не знам. Тя: (чуди се) Като че ли леца правя – и аз го харесвам и той го харесва и набързо става – не е като фасула – цял ден да се вари...“ След още размисъл се сещаша, че пържела филии и яйца, освен че готви боб. (сестра настойник, Хасково)

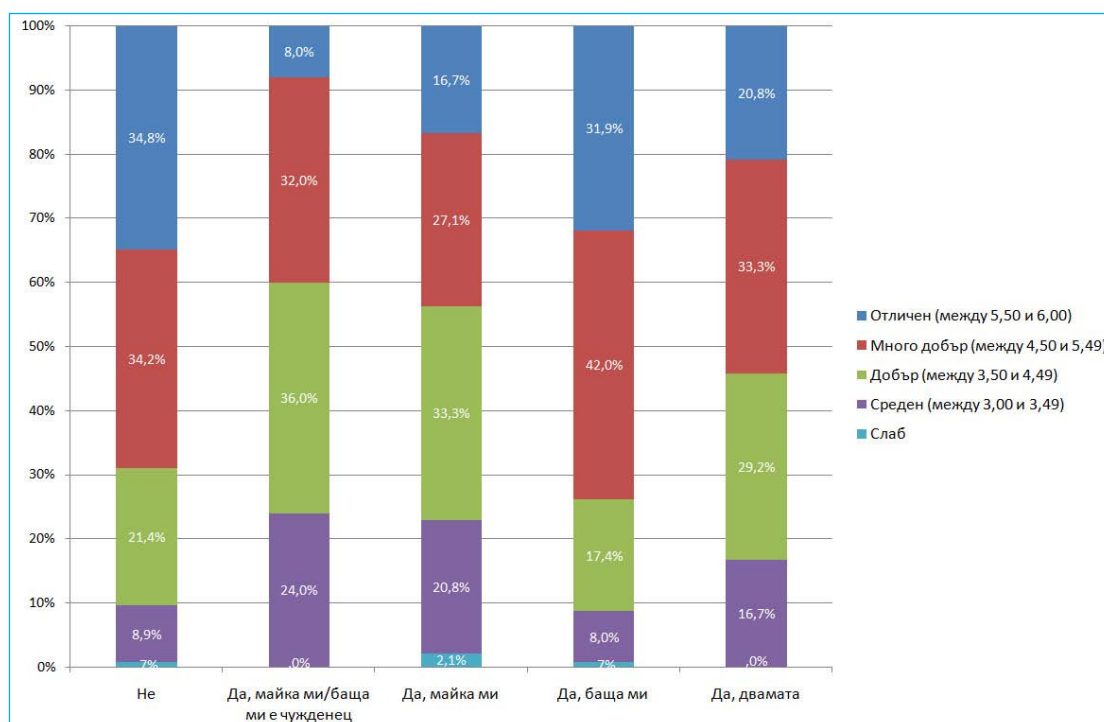
5.8. Прояви в училище – успех, отсъствия, отношения с учители и съученици

Успех

Почти поравно са отличните и учениците с много добър успех – всяка от тези две групи включва около една трета от учениците. На следващо място са учениците с добър успех – около една четвърт, а на последно място са учениците със среден успех – около 10%. Слабите ученици са пренебрежимо малко – под 1%.

Това разпределение обаче статистически значимо се различава в зависимост от това дали родителите са в България или в чужбина:

Какъв е средният ти успех?

Най-голям дял на ученици с висок успех (отличен и много добър) се наблюдава в две групи – на учениците, чиито родители са в България, и на учениците, чийто баща е в чужбина. 61 на сто от децата с родител чужденец, 55 на сто от тези с майка в чужбина и 45 на сто от децата с двама родители в чужбина имат успех под 4,50, а близо 1/4 от тези с родител чужденец и майка в чужбина – среден успех. **Следователно пребиваването на двамата родители в чужбина, или на майката, или фактът, че детето е с родител чужденец, оказва влияние върху по-ниския успех в училище. Присъствието на майката се оказва ключово за успеха на детето.**

Отсъствия и повтаряне на клас

Отговорите на въпроса за отсъствията не показват връзка между мигрантския статус на родителите и отсъствията. Натрупванията са в „отсъствам, но рядко“, малко по-голям дял от децата с родители в чужбина по-често дават отговор „Отсъствам често“ в сравнение с другите деца. Най-голям е този процент сред децата с майки в чужбина – 17 на сто.

При причините за отсъствията има разнообразие, отново няма натрапващи се разлики, но прави впечатление **по-големият процент „оставени деца“, които са дали отговор, че отсъстват, защото пътуват в чужбина – 22 на сто.** А дали често ходят при/с родителите в чужбина се вижда от въпрос 54 (дали са били при родителите си в чужбина) – натрупванията са до 3 месеца и изглежда това е ефект от сезонната миграция на родителите.

Отсъствията не са толкова малко и не са безобидни, както се вижда от въпрос 21 – **дали са повтаряли клас в училище, при отговорите на който има статистически значима връзка между мигрантски статус на родителите и повторение на класа, особено в прогимназиалния етап.** 7,4% от децата с родител чужденец са повтаряли два пъти класове в началния етап, а 11,5 от „оставените деца“ – веднъж. В прогимназията процентите се качват, като се появява проблем и с децата с майка в чужбина – 6,4 на сто от децата с майка в чужбина са повтаряли веднъж класа и още 6, 7 на сто – 2 пъти; **9,5 на сто от децата с родител чужденец са повтаряли веднъж клас, както и 23 на сто от „оставените деца“!** В гимназията 5,6 на сто от децата с родител чужденец са повтаряли веднъж, 2,6% от децата с майка в чужбина са повтаряли два пъти клас и 7,9 – веднъж.

Качественото изследване категорично потвърждава връзката миграция на родителите и повтаряне на класа. Особен проблем е сезонната миграция, особено когато родителите взимат детето/децата със себе си. В Димитровград, в училището, в което е направено проучване и в което по обща преценка 50 на сто от децата са с родители в чужбина, учителите споделят, че голяма част от децата тръгват с родителите си в чужбина и като че ли те са по-рискова група от тези, останали тук. Защото част от тях не посещават училище и си стоят къщи – под ключ. Това има две важни последствия – когато се върнат в училище, децата вече са изостанали и продължават да изостават, има опасност в един момент да отпаднат; второ, не е ясно как се отразява изолираността в една стая в чужда страна на психиката им.

„А...в началото на тази година едно дете 2 месеца ходи на училище, идва майката при мен и казва, госпожо, няма как, заминаваме и двамата за чужбина. Детето е 2 клас. Ами да го вземем. Ами добре. Преди години имах такъв случай. Взеха го, казах им тогава, не го взимайте. В Гърция заминаха. И след 1 година се върна и казва, госпожо, да, права бяхте. И преди един месец пак, взимаме го

госпожо, и когато се върне, то догодина няма да е в 3 клас, то ще е във 2 клас. Детето сдърпа назад. По същия начин беше преди години с други ученици. И тогава родителите казаха, госпожо, ние съжалихме. Но детето загуби 1 година... Те стоят вкъщи, майката и бащата работят, те под ключ в къщи. И пак си ги връщат. Те затова тръгват с поне 2 деца, защото по-голямото отглежда по-малкото. Като ги остави сами в къщи... Б.: Моят Данчо нали беше 1 година в Гърция. Стояха заключени под ключ тези деца там двете и ги върнаха и изостават.“ (ФГ учители, Димитровград)

Сезонната миграция на родителите води до скрито отпадане: „Има родители, които вземат децата и ги извеждат от страната. Тези деца примерно имат някакво ниво досега в училище, придобили са някакви знания. Заминават, няма ги 3-4 месеца. Връщат ги, съответно те са изпуснали вече целия материал и т.н. И.: Те не ги отписват формално, просто ги взимат? – Р.: Не, нищо не правят. Те по никакъв начин не уведомяват училището като институция или някой друг. Те просто един ден ги качват и заминават. И ние тепърва научаваме и почваме да търсим вратички, защо ги няма, къде са? Съответно като се върнат, ние ги привикваме и започваме едни дълги разговори с тях и те казват, няма на кой да ги оставим, кво да правим? – И.: А как оформяте оценките на края на годината? – Това е някакъв ужас.“ (ФГ учители, Димитровград) След няколко такива поредни екскурзии децата на практика напълно изостават.

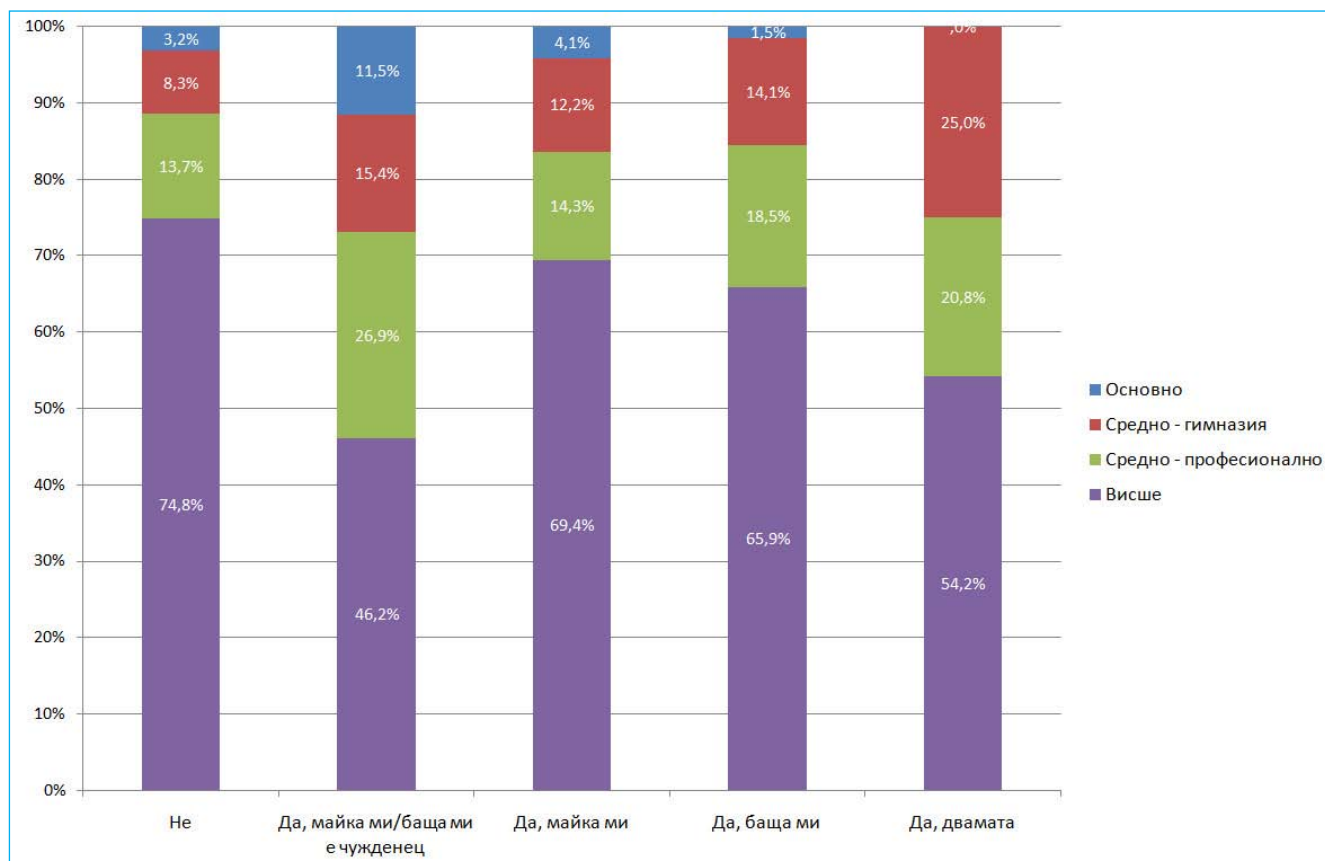
Пребиваването на двама родители в чужбина, на майка в чужбина, случаите на деца с родители чужденци и на деца с родители сезонни мигранти, които ги взимат със себе си, оказват определен негативен ефект върху образованието на децата както по отношение на повтаряне на класа, така и за по-ниския им успех и евентуалното им скрито отпадане.

Значимост на образованието

Има статистически значима връзка, макар и слаба, между мигрантския статус на родителите и желанието за завършване на определена образователна степен. Децата с родители в България имат по-големи образователни амбиции – за 75 на сто от тях висшето образование е цел. Децата с един родител в чужбина са сравнително сходни по този профил с децата с родители тук.

Различни са обаче децата с двама родители в чужбина и децата с родител чужденец, чиито образователни амбиции са доста по-ниски от тези на другите групи. Най-ниски са те на децата с родител чужденец – за 10 на сто от тях цел е да завършат основно образование, в по-голяма степен държат на професионално средно образование и по-малко от половината искат да завършат висше. Отговорите на децата с двама родители в чужбина се делят на две – малко повече от половината искат да завършат висше образование – 53,8, останалите искат да завършат средно. Така че **не може да се потвърди хипотезата, че родителите заминават навън, за да осигурят по-високо образование на детето си.**

Какво образование искаш да завършиш?

Образователните амбиции вероятно зависят и от етноса и образованието на родителите. Потвърждава се хипотезата, че когато **майка с по-ниско образование е в чужбина, момичетата искат да завършат по-високо образование.**

Отношения със съучениците

Оценката за отношенията със съучениците също показва известни различия (статистически значима, макар и не много силна връзка). **Децата с двама родители в чужбина по-често от останалите споделят, че са изолирани от съучениците си. Децата с майка на работа в чужбина изразяват в по-голяма степен мнението, че са обект на обиди от страна на съучениците си. Децата с родител чужденец в по-голяма степен по собствените им оценки стават обект на насилие от страна на съучениците си.**

Най-много от **децата с двама родители в чужбина** като цяло са отговорили, че съучениците им разпространяват слухове за тях, като най-голям процент отговор „често“ са дали децата на **майките, които живеят в чужбина.**

Най-често заплашвани са децата, които живеят сами, и децата на самотни майки и **майки, които живеят в чужбина** – последните са и най-много заплашвани от своите съученици. Най-малко заплашвани са децата на двама родители в чужбина.

Най-беззащитни и такива, които най-често са били удряни от своите съученици, са децата, **които живеят сами и децата на родители чужденци.** Най-сигурни и най-много отговорили, че никога не са били удряни, са децата със самотен баща и децата на двама родители, които живеят в чужбина.

Децата, които живеят сами, и децата с родители чужденци, децата с майка в чужбина и децата с двама родители в чужбина най-често се случва да се бият. Най-рядко се бият децата на самотен баща.

Децата се разбират най-добре със своите съученици, когато семейството им е от двама родители (независимо дали са в България или чужбина). **Ромските деца и децата на чужденци са много по-често обект на подигравки и слухове, които съучениците им разпространяват за тях, независимо от мигрантския статус на родителите им.** При по-малките деца (до 15 г.) обект на обиди са по-често децата от турски етнос, а в по-голямата възрастова група – децата на родители (баща) с по-високо образование.

Децата, чиито бащи са в чужбина, се чувстват много по-малко изолирани от останалите. Тук може допълнително да се търси потвърждение на хипотезата, че децата с по-високи доходи (чиито родители работят в чужбина), се чувстват по-интегрирани, дори лидери в своето училище.

Заплахите за побой са свързани с пола на децата. Момчетата като цяло се чувстват по-заплашени. Момичетата, чиито родители не живеят заедно или не са заедно в чужбина, също се чувстват по-заплашени от останалите момичета.

Удрянето също зависи от пола и годините. Около половината от всички момчета са отговорили, че се е случвало съучениците да ги ударят. 68 на сто от всички момичета на възраст 10-14 години са отговорили, че се е случвало съучениците да ги ударят, за разлика от по-големите момичета. **Децата, чиито родители са чужденци, и тези, които са отговорили, че живеят сами, са най-често обект на побой/удряне от страна на своите съученици.**

Отношения с учители

Като правило изследваните деца твърдят, че добре се разбират със своите учители. Сред децата с двама родители в чужбина делът на тези, които подкрепят това твърдение, е малко по-висок – 95,6% при общо за съвкупността 91,5%, по-висок е и делът на децата на самотни бащи. Най-малко се разбират със своите учители децата, които живеят сами, и тези, на които майките живеят в чужбина.

На въпроса дали учителите се интересуват от състоянието на учениците децата с по един родител в чужбина по-често отговарят, че това е така, сред децата с двама родители в чужбина преобладава мнението, че повечето учители не се интересуват от това дали те са добре – 55,75% от тях споделят това мнение. Точно обратното – когато става дума за получаването на помощ от учителите, **децата с двама родители в чужбина в по-голяма степен смятат, че могат да получат такава – 90,9% срещу 74,5% общо за изследваната съвкупност. След тях са децата на самотни бащи. Най-малко помощ от своите учители получават децата, които живеят сами, и децата на самотните майки, както и децата с родители чужденци и децата с майки в чужбина.**

Най-голям процент от децата с двама родители в чужбина и самотни бащи твърдят, че техните учители са справедливи към тях. Най-ощетени от гл.т. на справедливост от страна на своите учители се чувстват децата на самотни майки и на двама родители в чужбина. **Най-голямо пренебрежение от учителите изпитват децата на двама родители в чужбина и с майка в чужбина.** Най-малко пренебрегнати се чувстват децата на самотни бащи и родители чужденци.

Като цяло децата с двама родители в чужбина са по-силно чувствителни към отношението на учителите към тях и определено разчитат повече на тях в сравнение с децата с по един родител в чужбина, както и в сравнение с децата изобщо.

Учителите за децата

Отношението изглежда е реципрочно – от качествено изследване излезе, че **учителите идентифицират децата с родители в чужбина като деца в риск и се вълнуват от съдбата им, особено началните учителки, които по майчински са загрижени за тях.** Те идентифицират няколко типа **проблеми**:

Първо, **незаинтересованост като цяло на родителите**, което е голям проблем. Бабите и дядовците, които се грижат за тези деца, не могат да се справят с тях – не могат да им помагат за уроците, и не могат да ги контролират добре. Учителите се питат как могат да помогнат на тези деца. *„Това са две страни. Едната е родителите, които ги няма, и на децата им липсват и родители, и контрол, и т.н. Другата страна е ние в момента, ако не можем да променим този факт, не можем да изоставим това дете.“* (ФГ учители, Димитровград)

Второ, **тези деца имат емоционални проблеми и се нуждаят остро от психологическа подкрепа.** Ето какво споделят учителите: *„В училище като нашето тези деца се поемат от педагогическия съветник. Но няма възможност да се работи по същество, защото всичко е много динамично. Ако има програми, би трябвало нещата да бъдат насочени натат – децата да получават такава психологическа подкрепа, да се работи с тях... Самият психологически екип да е подчинен на директора на училището, за да се съобразява с педагогическия персонал... Трябва един проект, в който директорите да разполагат със средства, да канят и да се заплаща на психолози и социални работници... По-глобална да е тази програма – да бъде за психологическа помощ за деца, които са в рисково положение. Такива деца, те страдат от синдрома на изоставения. В този синдром влиза и детето, на което родителите са разведени.“* (ФГ учители, Димитровград)

Трето, **сезонната миграция на родителите заедно с децата**, за която вече стана дума, води до риск от скрито отпадане на децата, от една страна, от друга – поставя училищните власти в нерегламентирана ситуация, в която те се справят, както могат.

В заключение, данните показват, че в българското училище съществува определена степен на стигматизация на децата, които живеят сами, със самотна майка, с майка в чужбина и родители чужденци. Това се наблюдава и от страна на учителите, и от страна на съучениците. **Най-много деца, които не се разбират със своите учители и съученици, живеят само с майка си, майка им е в чужбина, живеят сами или са деца на чужденци. Децата, които живеят само с баща си, са „най-толерирани“ по отношение съучениците в училище, а децата на двама родители в чужбина – от учителите.**

5.9. Модели на общуване

Не съществуват значителни разлики в моделите на общуване на децата с родители на работа в чужбина и на децата като цяло. Въпреки това данните показват известни специфики. **Особености от гледна точка на общуването се забелязват не толкова при децата с майка или баща на работа в чужбина, колкото при децата с двама родители извън страната. Тези деца общуват повече в сравнение с останалите с приятелската си среда, силно чувствителни са към учителите си и в голяма степен смятат, че родителите им се отнасят добре с тях винаги.** Данните показват още, че когато майката е в чужбина, отношенията с бащата са ограничени.

Не се наблюдава значима връзка между отговорите на въпроса „с кого споделяш важните за теб неща“ и това, дали родителите живеят заедно с децата или не, защото работят в чужбина. Само 9 на сто от всички деца отговарят, че не споделят важните за себе си неща с никого. Най-много споделят с някого децата, чиито майки са в чужбина – 94 на сто – и най-малко, децата, които живеят сами – 84 на сто. Общият модел е ясно очертан: най-често децата споделят с най-близкия си приятел или приятелка, след това с майките си и на трето място – с бащата. **Прави впечатление, че децата с родители в чужбина в много по-голяма степен споделят с най-добрия си приятел/приятелка, отколкото с майка си, при деца с двама родители в чужбина тази разлика е 21% в полза на приятеля.** При тях също споделянето с братя и сестри придобива много по-голямо относително значение. Като цяло липсата на родителите – на единия или на двамата – не е повод за затваряне в себе си. Децата с родители в чужбина дори по-рядко от другите отговарят, че не споделят с никого важните за тях неща. Поради липсата на статистическа значимост на данните тези твърдения не могат да бъдат поддържани категорично.

Налице е статистически значима връзка между групата деца според това дали родителите им са в страната или в чужбина и честотата на общуване с майката. Всекидневното общуване с майката е най-силно изразено сред децата, които нямат родители в чужбина (88,5% от тези деца общуват с майка си всекидневно), и чувствително спада при децата, чиито майки или и двамата родители са извън страната (съответно 58,3% и 63,3%). При тези групи деца се увеличава дялът на тези от тях, които общуват с майка си в няколко дни през седмицата. **Когато бащата е в чужбина, общуването с майката е сравнимо с това при децата, които нямат родители извън страната. 4,25% от децата, чиято майка е в чужбина, никога не общуват с нея.**

Когато майката е в чужбина, общуването с бащата е толкова интензивно, колкото и в случаите, когато той е извън страната. Сред децата, чиито майки са в чужбина, 46,8% общуват с баща си всеки ден. Почти същият е относителният дял на тези, които общуват с баща си всеки ден и сред децата, чиито бащи са в чужбина. В този случай дялът на децата, които общуват с бащата няколко дни в седмицата, е по-голям от съответния дял сред децата, чиито майки са в чужбина (36,4% срещу 15,9%). Сред децата, чиито майки са в чужбина, 15,07% никога не общуват с бащата. Не е пресилен изводът, че **когато само майката е в чужбина, децата общуват ограничено и с бащата.** По същия начин, когато майката е в чужбина, намалява интензитетът на общуването с братята и сестрите (сред децата с майка на работа в чужбина 21,16% никога не общуват с братята си, а 40,6% – със сестрите си, като в тези дялове влизат и децата, които нямат такива). **Ако приемем общуването в семейството за необходима връзка за същест-**

вуването му, то с отиването на майката в чужбина семейството в класическия му вид в голяма степен престава да съществува.

Дали родителите са в чужбина не влияе съществено на общуването с приятелската среда (връзката е статистически значима, макар и не много силна). Децата до 18 години почти по същия начин общуват с „гаджето“ си, с най-близкия си приятел и с приятелите си като цяло. Те имат интензивни връзки с хората, които смятат за свои приятели, като най-чести са взаимоотношенията с този, когото децата разпознават като „най-добрия им приятел“. Наблюдават се леки отклонения от преобладаващия модел при децата, на които и двамата родители са в чужбина. Те по-рядко заявяват, че никога не общуват с гадже (само децата с баща в чужбина никога не общуват с гадже в по-голяма степен) и на практика сред тях няма такива, които никога не общуват с най-добър приятел. Последните две данни показват, че **групата с двама родители в чужбина има по-интензивни приятелски отношения. По-рядкото общуване с родителите се компенсира от общуването с най-близки приятели.**

Интензитетът на отношенията с бабите се влияе силно в случаите, когато и двамата родители са на работа в чужбина. Сред тази група няма деца, които заявяват, че никога не общуват с баба си. Делът на тези, които никога не общуват с дядо си, също е минимален – 5,36%, като в сравнителен план с децата, чиито родители са при тях или само единият е в чужбина, това е най-ниският дял. Интересно е да се отбележи, че когато майката е в чужбина, относителният дял на децата, които никога не общуват с бабата, е значителен – 14,8%, а аналогичният дял при децата с баща в чужбина е малък – 5,5%. Това означава, че **в първия случай немалка част от децата са лишени от женско присъствие и живеят само с бащите си, а във втория случай – бабите помагат на дъщерите или снахите си.**

Като цяло интензитетът на общуването на децата с учителите е по-слаб, отколкото с родителите и с приятелската среда. Общо в цялата изследвана съвкупност 51,2% от децата общуват с учителите всеки ден. **Единствено в групата на децата с двама родители в чужбина няма случаи, когато децата да заявяват, че никога не общуват с учителите. Може да се каже, че децата с двама родители в чужбина по-често си говорят с приятелите и с учителите.** Разликите в моделите на общуване не са съществени, но се установяват. **Децата с двама родители в чужбина компенсират липсата им чрез общуване с приятели и учители.** Този извод се потвърждава и по друг начин. Данните показват, че децата, които нямат родители в чужбина, относително най-малко общуват с „хората от форумите“ – 25,9% от тях никога не общуват по този начин. Този относителен дял за децата с двама родители в чужбина е много по-малък – само 8,8%. В това отношение децата с по един родител в чужбина следват модела на поведение на децата, чиито родители са при тях. В същото време **децата с родител чужденец имат модела на общуване с „хората от форумите“ на децата с двама родители на работа в чужбина.**

В модела на общуване с майката личният контакт не е преобладаващ в случаите, когато тя е в чужбина. Съответно при децата с майка и с двама родители в чужбина личният контакт намалява, без да изчезва напълно. Моделът на общуване с бащата е различен – личният контакт намалява не само когато той е в чужбина, но и когато само майката е в чужбина. При децата с майка в чужбина относителният дял на тези, които общуват лично с бащата (65,4%) е по-голям от съответния дял при децата, чийто баща е в чужбина (57,8%), но по-малък в сравнение с този при децата, чиито родители са при тях (84,6%). **Начинът на общуване, както и интензитетът на общуване потвърждават твърдението, че когато майката е в чужбина, бащата**

не компенсира напълно нейното отсъствие, защото в тези случаи той има ограничено присъствие.

За цялата изследвана съвкупност моделът на общуване включва преди всичко личния контакт и конвенционалните комуникационни средства като телефона. Тези канали на общуване преобладават при контактите с близките роднини. Значението на новите методи на комуникация (вкл. чрез социалните мрежи) се засилва при общуването със съученици и приятели. Децата с родител чужденец имат по-интензивни връзки чрез новите методи на комуникация. Интересен факт е, че **децата с родител чужденец и тези с двама родители на работа в чужбина в най-голяма степен установяват лични и конвенционални контакти с „хората от форумите“ – 23,6%**, в сравнение с децата с родител чужденец. 19,1% от децата с двама родители в чужбина имат личен контакт с посочената група, което би могло да крие потенциална опасност от подозрителни запознанства.

5.10. Ценностни нагласи

На въпроса „Кои са трите най-важни неща за теб?“ **няма значима разлика сред петте, обособени от групи по отношение на предпочитаните ценности. Категорично предпочитани са два отговора: на първо място е семейството** с над 90% съгласие при всички групи, без тази с родител чужденец – там отговорилите така са 79 на сто; **на второ място са приятелите** – отново отговорите на четирите групи без тази с родител чужденец са сходни – между 76 и 79 на сто са дали този отговор, децата с родител чужденец, отговорили така, са 64 на сто. Тези два отговора са на първо място, като **ясно се откроява безусловната ценност на семейството над всичко останало.**

В следващите по градация ценности се откроява слаба разлика между групите. **Ценностните нагласи на децата с двама родители в България и с баща в чужбина (на групите, на които майката е тук) са много сходни** – и при двете на трето място е успехът в училище, непосредствено следван от свободата. На пето място е отговорът „Да изглеждам добре“. Тези деца не държат особено да бъдат харесвани, да са влюбени или в тях да са влюбени, както и на парите.

При децата с двама родители в чужбина класацията на ценностите е същата, но успехът в училище е много важен – не просто е на трето място, но така са отговорили половината от тях. Прибързано е според нас тълкуванието, че за тях образованието е много значимо, по-скоро успехът в училище е проблем, ако се съди от отговорите на въпроса за средния успех и повтарянето на класа – тези деца не са с висок успех и много по-често от другите повтарят клас. На четвърто място отново се появява свободата, следва „Да изглеждам добре“, но се забелязва, че относителният дял на отговорите „Някой да е влюбен в мен“, „Да съм влюбен“, „Всички да ме харесват“ е доста по-висок от относителния дял на отговорилите от другите групи. **Явно тези деца искат да бъдат обичани и харесвани, значението на отношението на другите е важно за тях.** Любопитно е, че отговорът „Да имам повече пари“ не е от най-популярните, все пак за децата с родители в чужбина парите са малко по-значими, отколкото за децата с двама родители тук.

Не много различни от този профил са и отговорите на децата с майка в чужбина. Особеното е, че при тях на трето място е свободата, а успехът в училище – на четвърто, което е с десет пункта по-малко значимо от свободата. На пето място отново е отговорът „Да изглеждам добре“.

При децата с родител чужденец успехът в училище е на трето място, но следва „Да съм влюбен“ и на пето място „Да имам повече пари“.

Значимостта на семейството и парите са пряко противопоставени във въпрос 44: „Много родители заминават да работят в чужбина, като често пъти оставят децата си в България. Кое според теб е по-важно? Семейството да живее заедно, макар и бедно, или семейството трябва да има пари, макар и да живее разделено?“

Данните показват значима статистическа корелация. **Има ясни разлики между децата с родители в България и децата с родители в чужбина.** За разлика от децата с родители тук, за 80 на сто от които по-важно е семейството да е заедно, дори и бедно, половината от децата с двама родители в чужбина отговарят така, но другата половина е убедена, че семейството трябва да има пари, макар и да е разделено. Иначе казано, за половината от тези деца раздялата на семейството е проблем, другата половина вече споделя идеологията, че раздялата е цената било за оцеляването на семейството, било за материалното му благополучие. Тази идея се споделя в по-голяма степен и от децата с родител чужденец и с баща в чужбина – 35 на сто от децата в тези две групи мислят така, т.е. за повече от една трета от децата е нормално бащата да печели пари навън. Отсъствието на майката се приема по-трудно, 27 на сто споделят този тип мислене.

Ценностни нагласи разкриват и отговорите на въпрос 15 „Какво означава за теб да си успял в живота?“ (не повече от два отговора)

Разпределения по въпроса: Какво означава за теб да си успял в живота?

	Родители тук	Родител чужденец	Майка в чужбина	Баща в чужбина	Двама родители в чужбина
Да имаш много пари	19,6	22,1	21,9	31,7	21,6
Да си омъжен/женен	24,6	40,1	16,2	19,7	37,4
Да имаш обичана работа	64,9	60,3	64,9	58,6	56
Да имаш собствен дом	32,5	43,3	39,1	29,2	32,7
Да имаш деца	31,5	12,6	24	20,1	29,7
Да си свободен	19	13,8	25,1	14,9	36,8
Да си известен	7,6	0	17,8	6,3	18
Друго	13,1	3,8	16,5	12,8	9,7

Интересното тук е, че значимостта на семейството отстъпва категорично пред желанието да имаш обичана работа, и то за всички групи. Все пак е важно да се отбележи, че значимостта на работата е с 9 пункта по-голяма за децата с родители тук, отколкото за децата с двама родители в чужбина. Ясно се вижда, **че за повечето деца успехът се измерва през публичната реализация в труда.** След доминирането на този отговор обаче данните започват да се различават по групи.

Както се вижда, „класацията“ при **децата с родители тук** е следната – работа, собствен дом, много близо до този отговор е „да имаш деца“, следва омъжен/женен и с равни почти стойности да имаш много пари и да си свободен. Известността не ги блазни. Казано с две думи – да си успял за тези деца е да имаш **обичана работа и дом и семейство – класически модел на успеха.**

При деца с двама родители навън след работата на второ място е да си омъжен/женен, а „да си свободен“ е на трето място – 37%, с близо 20% повече от отговорите на останалите групи, с изключение на групата на децата с майка в чужбина, за които ценността на свободата също е значима – 25 на сто, и също е на трето място. Следват „дом“, „деца“, „пари“ и „да бъдеш известен“ – 18%, най-големият процент отговорили така, заедно с групата на децата с майки в чужбина. Тези деца **едновременно искат да са свободни и обвързани**, което може да е проблем за бъдещите им семейства. **Искат също да бъдат забелязани и позитивно оценени – да са известни.**

Децата с майка в чужбина поставят на второ място след работата собствения дом, следва голямо разпръскване на отговорите, споменахме вече, че свободата обаче е на трето място. За отбелязване е, че „да си омъжен/женен“ е на последно място. Те също искат да са забелязани и позитивно оценени – да са известни. Вероятно при тях има **объркване на семейния модел, едновременно страх от обвързване и желание за собствен дом.**

Децата с баща в чужбина най-много държат на парите – те при тях са на второ място след работата. Отговорилите така сред тях са с около 10% повече от посочилите този отговор сред другите групи. На трето място идва „да имаш собствен дом“ и чак след това деца и женитба. При тях **моделът на успех е по-прагматичен – работа, пари, дом.** Вероятно това е и логиката на работещите навън бащи.

Децата с родител чужденец след работата държат най-много на собствен дом и женитба, значимо водещи пред останалите модели за успех. Децата са на предпоследно място. Явно **разделеното смесено семейство предизвиква копнеж по дом и брак, като децата не са от особено значение.**

Нагласи към живот и работа в чужбина

Няма статистически значима връзка между мигрантския статус на родителите и желанието да се живее в чужбина. Повечето от децата твърдят, че няма значение дали са в България или в чужбина, стига да са с хората, които обичат. Около 1/5 от децата с родител чужденец, баща в чужбина и майка в чужбина са избрали категорично чужбина, най-малък е този процент при децата с двама родители в чужбина – 8,7%. Малък е процентът на отговорилите, че не искат да напускат България – средна стойност 7,8 на сто. Интересна е групата на децата с родител чужденец – там е най-големият процент отговорили, че никога няма да напуснат България – 16,3 на сто, и горе-долу толкова са дали отговор „категорично в чужбина“ – 18,8%.

Но на въпроса „Ако някой ти предложи работа в чужбина, при какви условия би приел(а)?“ вече се появява статистически значима връзка между мигрантския статус на родителите и отношението към работата в чужбина. Общо взето, децата са склонни да работят в чужбина, **най-висок процент отговорили „Не бих приел в никакъв случай“ са децата, чиято майка работи в чужбина – 19%. Дали това говори за травматично преживяване на липсата на майката, не е ясно. На второ място са децата с родител чужденец – 16, 7% – този процент почти съвпада с този на отговорилите, че няма да напуснат България. Това, което отличава децата с двама родители в чужбина от всички останали, е тяхната предпазливост – 53% от тях казват, че биха заминали само ако се уверят, че е безопасно и законно, и нито един от тях не отговаря, че би приел да замине при всички случаи. Дали това е споделен урок от техните родители, или пък е практически урок, получен от тях, не е ясно.**

5.11. Норми и отклонения. Противообществени прояви

С цялата условност на проблема що е норма и как се конституира тя в този раздел се търси отговор на въпроса различава ли се поведението на децата, чиито родители са в чужбина, от това на децата с родители тук от гледна точка на вредящи здравето практики като пушене на цигари и марихуана, опитване на по-твърда дрога, пиене на алкохол, по-освободено отношение към секса, както и регистрирани „противообществени прояви“, изразяващи се в „срещи“ с правораздаващи институции. До каква степен правилата са значими за тези деца?

Значимост на правилата

До каква степен за децата е важно да спазват правилата се търси с въпроса „Според теб правилата трябва ли винаги да се спазват?“ с три възможни отговора:

- „Да, винаги, те затова са правила“ – една трета от всички групи отговарят така.
- „Има случаи, в които не трябва да се спазват“ – сравнително равномерно разпределение, около 40 на сто.
- „Аз решавам дали да спазвам дадено правило или не“ – 26,9 на сто от децата с двама родители тук отговарят така и 36 на сто от децата, чиито двама родители са навън.

Без да има силна статистическа зависимост, се вижда, че **децата с двама родители в чужбина в по-голяма степен от останалите деца определят кое правило за тях важи и кое – не.** Както се вижда от отговорите на следващите въпроси, тези деца наистина в по-голяма степен престъпват приетите норми.

Отношение към секса

Децата с родител/и чужденец и с двама родители в чужбина демонстрират по-разкрепостено отношение към секса. На въпроса „С кого човек може да прави секс?“ доминиращият отговор сред всички групи деца е „Само с човек, в когото е влюбен“ – средната стойност на отговорилите така е 46,4%. Отговори „Само със съпруг/съпруга“ и „С всички, които харесва“ са дали средно около 18% от всички деца. **Но отговорилите „С всички, които харесва“ са значително повече сред децата с родител/и чужденец – 42% и децата с двама родители в чужбина – 30%.** На въпроса „Може ли човек да прави секс за пари?“ отговор „В никакъв случай“ дават около 50% средно за децата. Най-висок е този процент при децата, чиито родители са тук – 53%. Далите този отговор деца с двама родители в чужбина са с 12% по-малко – 41%.

Употреба на цигари, алкохол, дрога

Цигари

Децата с родители в чужбина пушат повече от другите, най-много пушат тези с двама родители в чужбина – 60 на сто, при средна стойност 42,6%, и 39% пушещи сред децата с двама родители тук. Децата от турския етнос пушат по-малко – 42 на сто от тях пушат, сравнени с 70 на сто от децата от други етноси. Децата, живеещи на село, пушат два пъти по-малко от останалите. В по-големите населени места се увеличава и употребата на цигари.

Употреба на алкохол

Децата с родители в чужбина употребяват и повече алкохол от другите. Най-много пият децата с двама родители в чужбина – при тях делът на употребяващите алкохол стига 72% при средна стойност 59,6%. Тези деца са отговорили, че пият алкохол като средство за справяне с напрежението. Децата по-често прибегват към алкохол при напрежение, когато родителите не им обръщат внимание, когато не се разбират добре с учителите си и не получават помощ от тях.

Децата, които живеят сами, и децата с родители чужденци най-малко употребяват алкохол. Децата от градовете, особено момчетата, употребяват два пъти повече алкохол от децата в селата. При насилие в семействата, които живеят на село, два пъти се увеличава рискът децата да употребяват алкохол, както и при случаите, когато децата са отговорили, че се бият със своите съученици.

Марихуана и твърди наркотици

Пробването на наркотици отново е по-силно изразено при деца с родители в чужбина. 26 на сто от децата с двама родители навън и 25 на сто с майка в чужбина са пробвали марихуана при 13 на сто от децата, чиито родители са в България и 16 на сто с баща в чужбина. Твърди наркотици са опитвали най-много деца на родители чужденци – 13,6 на сто, следвани от деца с двама родители в чужбина – 9 на сто. Два пъти повече деца в областните градове пушат марихуана, повечето от тях са момчета.

Проблеми с институциите и противообществени прояви

На въпроса „Имал ли си проблеми с: директор и заместник-директор; учители; възпитател; детска педагогическа стая; полиция?“ **има статистически значима зависимост между мигрантския статус на родителите и отговори „директор и заместник-директор“, „детска педагогическа стая“ и „полиция“.**

Около 40 на сто от децата са имали проблеми с учители, това е нормално. Около 17 на сто – средна стойност, са имали проблеми с възпитател, най-голям е този процент сред децата с родител чужденец – 26 на сто. Дотук няма съществени разлики. С останалите отговори ситуацията не е такава.

17 на сто от децата са посочили, че са имали **проблеми с директор или училищна администрация**, като от тях момчетата са над два пъти повече. **Делът на децата на двама родители в чужбина, които са имали проблеми с директор и заместник-директор, е близо три пъти по-голям от този на децата с родители тук и с майка в България и баща в чужбина, които са имали сходен проблем – този дял е 43 процента.** 25 на сто и 24 на сто от децата с родител чужденец и с майка в чужбина са имали също такава „среща“. Отново момчетата са два пъти повече. 43 на сто е тревожен процент и вероятно се дължи на по-големия брой отсъствия и повтарянията на класа. Следващите данни са още по-тревожни.

Най-силна е зависимостта между мигрантския статус на родителите и отговорилите, че са имали проблеми с „Детска педагогическа стая“(ДПС). Ето какви са данните:

	Родители тук	Родител чужденец	Майка в чужбина	Баща в чужбина	Двама родители в чужбина
Проблеми с ДПС	8,5%	14,8%	10,3%	16,4%	39,8%

40 на сто от децата с двама родители в чужбина са били обект на работата на Детска педагогическа стая, което е индикатор за противообществени прояви, 5 пъти повече от децата с двама родители тук. Този процент е дори по-голям от споменавания в качественото изследване от представителите на институциите. Повечето от тях са момчета.

Ето какви са данните за проблемите с полицията, също статистически значима връзка, макар и не много силна:

	Родители тук	Родител чужденец	Майка в чужбина	Баща в чужбина	Двама родители в чужбина
Проблеми с полицията	12%	29,6%	21,9%	16,3%	30%

Прави впечатление, че два пъти по-голям е делът на децата с родители чужденци, имали проблеми с полицията, спрямо дела на тези, имащи проблеми с ДПС, както и на тези с майка в чужбина, за разлика от дела на тези с баща в чужбина, който се запазва същият. Отново момчетата са повече от момичетата.

Тези данни показват, че около 40 на сто от децата с двама родители в чужбина, 30 на сто от децата с родител чужденец, 22 на сто с майка в чужбина и 16 на сто с баща в чужбина са деца в риск от гледна точка на отклоняващо се поведение.

От отговорите на следващия 41 въпрос „Ако си имал такива проблеми, кой ти помогна?“ ясно се вижда неефективността на институциите при решаването на тези проблеми – децата се обръщат за помощ към родителите и роднините си, практически е почти нулева помощта на ОЗД, социалните работници, организациите за защита на децата. Все пак 10% от децата с двама родители в чужбина са посочили учители и педагогически съветник, а 8% от децата с родител чужденец и 5% от „оставените“ деца са се обърнали към Горещата телефонна линия.

Причини за проблемите с институциите

Проблеми с училищната администрация – най-много проблеми имат децата, които се бият в училище, не се разбират със своите учители и са били удряни от своите родители (момчета), както и момчета от ромски семейства. **Децата на майка в чужбина, на двама родители в чужбина и на родители чужденци са имали проблеми заради употреба на алкохол.**

Проблемите с ДПС са свързани най-вече с употреба на марихуана (деца на **самотна майка, баща в чужбина, двама родители в чужбина, живее сам, родители чужденци**). Когато двамата родители са в България, майката е в чужбина, при самотен баща проблемите идват по-често от отношенията в семейството – пренебрежението към момчетата увеличава риска от проблеми с ДПС.

Проблемите с полицията отново са свързани с употребата на марихуана и с липса на помощ от учителите. При момчетата, които не употребяват марихуана, има връзка между слуховете, разпространявани за тях от техните съученици, факта, че са пренебрегвани от своите учители, и „срещите“ им с полицията. **При майка в чужбина, само дете, двама родители в**

чужбина, родители чужденци проблемите с полицията се корелират с употреба на алкохол.

Ако майката е самотна или бащата е в чужбина, проблемите с полицията, основно на момчетата, идват след сбиване със съучениците, след оценка, че учителите са несправедливи към тях, употреба на цигари.

По-голямата употреба на цигари, алкохол, марихуана от децата с родители в чужбина пряко се отразява на санкциониране на поведението им като отклоняващо се от страна на институции като ДПС и полицията. На свой ред по-голямата употреба на цигари, алкохол и марихуана вероятно се държи както на по-голямо напрежение и тревожност, така и на занижен контрол от страна на по-възрастните. **Освен вредата за здравето, точно в „срещите“ с институции като ДПС и полиция се крие най-големият риск за децата с родители в чужбина – да бъдат стигматизирани като деца с противообществени прояви, като потенциални малки престъпници. Фактът, че децата не се обръщат към институции, а към родители и роднини, чиято липса всъщност е една от причините за този проблем, дава както възможност за осъзнаване на проблема от страна на родителите, така и крие опасност, ако проблемът не бъде осъзнат, той да се задълбочи.**

Резултатите от количественото изследване показват нееднозначна картина.

Изследването показва, че не всички деца с родители в чужбина са деца в риск. Най-застрашената група са децата с двама родители в чужбина, децата от смесени семейства – чиито родители са чужденци, и деца, чиято майка е в чужбина.

Рисковете за децата с родители в чужбина са свързани със здравето им – тези деца по-често боледуват и по-рядко отиват на лекар, както и с успеха в училище – те имат по-нисък успех от останалите деца и по-често повтарят класа. В по-голяма степен от другите деца пушат, употребяват алкохол и марихуана.

Регистрира се и висока степен на противообществени прояви, санкционирани от Детската педагогическа стая и от полицията. Същевременно се наблюдава неефективност на институциите при решаването на тези проблеми.

6. ПСИХОЛОГИЧЕСКИ СТАТУС НА ДЕЦАТА С РОДИТЕЛИ В ЧУЖБИНА

6.1. Емоционално състояние

В количественото изследване на въпросите, засягащи оценката на емоционалното им състояние, без да има силна статистическа зависимост, **се появява разлика между децата с родители в чужбина, особено тези с майка в чужбина и двама родители в чужбина, и децата с двама родители в България.**

Децата с родители в чужбина като цяло се чувстват по-тъжни от връстниците си, чиито родители са тук. Най-често тъжни са децата, чиято майка е в чужбина – около 40% от тях често тъгуват, но и децата с двама родители в чужбина се чувстват 3 пъти по-често тъжни от тези с родители тук. Децата с родители с чужбина се чувстват и по-самотни от другите деца, отново най-често самотни са децата с майка в чужбина.

Децата с двама родители в чужбина се чувстват в сравнение с останалите деца най-често уплашени – 30%; най-често ядосани – 55%; често трудно взимат решения – 41,5% и се страхуват да не останат сами – 31%. Те, заедно с децата, чиято майка е в чужбина, се чувстват и най-често безпомощни.

Заклучението е, че децата с двама родители в чужбина и с майка в чужбина (дали защото майката е в чужбина) определено са по-уязвими в емоционално отношение.

6.2. Анализ на рисунки на деца между 8 и 11 години

Тъй като данните дотук се отнасят за деца над 11 години (анкетата не е подходяща за по-малки деца), емоционалното състояние на по-малките е „тествано“ чрез проективна методика – рисунки на тема „Моят дом/Моето семейство“.

Анализът се базира на 46 рисунки на деца на възраст между 8 и 11 години. По отношение на статуса на родителите рисунките се разпределят, както следва: 22 рисунки на деца с 1 родител в чужбина, в почти всички случаи това е бащата, само в един е майката; 4 рисунки на 1 дете, отгледано изцяло от баба, 1 дете с майка в чужбина и починал баща, 2 рисунки на деца с двама родители в чужбина; 3 рисунки на 1 дете от семейство, завърнало се преди 4 месеца от чужбина, 1 дете в приемно семейство, 1 дете с родители, които ходят и се връщат; 17 рисунки на деца, чиито родители са в България.

Повечето рисунки попадат основно в две групи или в два типа: на деца в малко населено място с родители в България и на деца с 1 родител (около 80% от случаите – баща) в чужбина. Децата участват доброволно, почти е равен броят на момчета и момичета.⁴⁴

⁴⁴ Тъй като рисуването е проведено групово, а не индивидуално, анализът на рисунките е деликатна и проблематична работа, защото децата се влияят едно от друго и рисуват по един и същи копи/пейст начин. С един оглед може да се възстанови кое дете до кого е седяло и от кого е гледало, докато е рисувало. От друга страна, това е неизбежно, за да се запази спокойната и спонтанна атмосфера при провеждане на експеримента. Така че при анализа не се взима под внимание еднаквостта на рисунките по отношение на предметни изображения, колорит, композиция.

Установена е диференциация между двете групи рисунки. При децата с родители в чужбина се открива **следа от проблемно отношение на детето към семейството и неговите членове, но по негативен път, чрез волята той да бъде прикрит**. Изводът е направен чрез сравнение с рисунките на децата с родители в България чрез набелязване на отклонения при рисуването и оцветяването на едни и същи мотиви.

На пръв поглед двете групи рисунки не се различават в изобразително отношение. Децата задължително рисуват къща (с изключение на 3 от 22 деца с един родител в чужбина, които рисуват канапе с хора на него или край него), която доминира всички останали елементи – хора, двор, пътека, небе, дърво, животни.

За двата типа рисунки е характерен натрапчивият покрив, оцветен в топъл, наситен и интензивен цвят. Той символизира купол, който подслонява всички, където има място за всички – и видимата, и невидимата част от фамилията. Всичко останало се набавя по и около него. В рисунките е видимо желанието всички членове на семейството да присъстват на едно място. Самото пространство на рисунката го предполага.

Друга характеристика е, че детето художник не поставя себе си на важно или предно място, което често се случва в рисунки с подобно задание. Но това се отнася и за рисунките на деца с родители не-мигранти и причината вероятно е в патриархалната среда на респондентите. В рисунките важни и на предно място са другите, родителите, а сред тях и детето. Това е проективно отношение на детето към семейството му. Понякога и самото дете отсъства от рисунката, а в 1 от 22 случая – има дом, но няма нарисувани хора.

Изводът е, че няма къща без хора, без родители. Родителите символизират дома, къщата. В рисунките си децата се стремят да населят и дори пренаселят прекалено несъразмерно голямото пространство около къщата (по подразбиране и вътре), за да я предпазят да бъде празна, куха. Систематичното запълване с цветове говори именно за опит да се овладее потенциалната празнота.⁴⁵

В какво се състои диференциацията между двете категории рисунки?

Рисунките на децата с родители в България са по-неструктурирани, рисунъкът е по-небрежен, по-неравномерен, по-малко центриран. Срещуположната група – с родители в чужбина, е с друг тип мобилизираност, напрегнатост и преждевременна отговорност. Интерес буди една рисунка с две къщи, една от които е наклонена и в която преобладават студените тонове. В нея е изобразено потенциално застрашеното лице на дома.

Децата на незаминали родители са по-безгрижни, по-малко се стремят да се харесат и да получат одобрение. В две от рисунките в групата им дори са използвани шаблони. Същевременно **в техните рисунки човешките фигури са по-едри и по-отчетливо нарисувани.** Дори има две рисунки без къща, а само с хора. **Личи си, че при тях личният (прекият) контакт с членовете на семейството доминира.**

Обратно е в рисунките на децата с родител в чужбина, там доминира изображението на символа на семейството – къщата. Покривът опосредства връзката с липсващия родител.

⁴⁵ Трябва да отбележим, че психологическата задача на деца със заминали родители в някакъв смисъл е по-сложна за разрешаване от загубата на родител, тъй като не позволява да се извърши и завърши процес на траур. Тя е нещо като незаздравяваща рана.

Един от налагащите се изводи е, че **децата с отсъстващ/и родител/и проблематизират корена и произхода си, по-малко са склонни да играят и да грешат (или да си позволяват грешки), по-малко безгрижни са, проявяват по-голяма подчиненост на този етап от развитието си.**

6.3. Анализ на интервюта с деца/младежи с родител/и в чужбина

Ситуациите на раздяла между деца и родители са травмиращи. Те поставят децата в определена типологична категория със свои специфики. Част от тях се отнасят към повишен риск за развитието и бъдещото им социално интегриране, друга част са свързани с характеристики като преждевременна зрялост, насочване към хуманитарни професии, свързани с взаимопомощ, известна консервативност, повишено защитно поведение, вероятна социална затвореност, която се състои в повишено фокусиране върху семейството за сметка на обществената среда.

Типологично погледнато, вариантите на проблемни картини на деца с родители в чужбина са два:

1. жертва – безотговорен родител;
2. галеник на съдбата – благодетел.

И двете двойки роли излизат от традиционните роли на дете–родител. В първата е преувеличена злоупотребата с родителските права и с правата на детето, във втората е преувеличена ползата от икономическата миграция и евентуалния ѝ принос към индивидуалното благополучие на членовете на семейството. През тази парадигма обаче могат да се долавят отклоненията на състоянията на децата с родители в чужбина спрямо тези с родители в България.

От психологическа гледна точка първият вариант е маскиран от втория. Родителските приоритети са едни, тези на децата – други. От качествените изследвания се налага изводът, че в името на запазването на целостта – тази на психиката, на социума, на семейството, изобщо на интегритета на идентичността – се извършва съзнавана/несъзнавана манипулация на всяка една ситуация на раздяла на деца с родители. Ситуацията на раздяла винаги застига детето неподготвено. То развива *ad hoc* защитни стратегии, които са индивидуални и зависят от семейната и културна среда, от психологическото развитие на самото дете, но и от социалната клетка, в която попада след заминаването на родителите.

Най-характерната защитна стратегия е възприемането на родителската интерпретация (родителската дискурсивност) по отношение на заминаването. В почти 100% от изследваните случаи децата възпроизвеждат родителския разказ за това защо са заминали и защо са били изоставени. Разказът е еднотипен: в България няма работа (или има работа, но много ниско платена), не можем (не искаме) да живеем така, правим жертва. Жертвата не се споменава. Защото жертвата е единствено и само детето. Колкото и родителите да страдат от раздялата, тя не накърнява тяхната идентичност. По-скоро развиват вина и чувство за гузност, с които заживяват и които постепенно се предават и на децата им.

Жертвата на раздялата – детето или децата – не може да символизира себе си като жертва и затова развива стратегии на подмяна. (Под символизиране се разбира социално узаконена норма на назоваване и разпознаване.) На децата е негласно „забранено“ да се възприемат като жертви, защото легитимната версия е, че родителите се жертват за децата си. Това е вид

родителски егоизъм, едностранно решение, в което се сблъскват две осъществявания на пълноценния живот. Този специфичен егоизъм се проявява сякаш в мисълта и грижата за детето, което обаче предпочита родителя си пред шоколада. Родителят има отношение към финансовото си благодеяние, към качеството на собствения си живот и това какво може да си позволи и се самозалъгва или самоубеждава, че го прави заради децата си. Противоречието е в приоритетите на децата и тези на родителите. 1) Родителите искат да живеят добре тук и сега, но претендират, че го правят заради децата си, тоест – за после и някъде. 2) Децата искат да живеят с родителите си тук и сега, но също претендират – възпроизвеждат родителския дискурс, – че се подготвя някакво последващо добруване някъде си.

Децата под 16-17 години все още се поддават на това индоктриниране. Децата над тази възраст постепенно се обръщат срещу родителския си модел и категорично отказват да са добре материално, но разделени – предпочитат обратното. А в някои случаи дори развиват агресия и непоносимост към разделите на родителите си. Такива случаи не са малко (около 30%). Синът/дъщерята е имал ресурс да „оправдава“, докато всичко се прави в името на семейството, но в момента, в който бащата „има приятелка“ – край, цялата крехка постройка, изградена с голямо и анонимно усилие, рухва.

В този смисъл тези деца са по-рискови – те са по-чувствителни, може би дори по-консервативно настроени, по-зрели преждевременно, с по-позитивно патриархална нагласа. Това е едната категория – те превъзможват раздялата и развиват характеристики, свързани с изброените по-горе.

В другата категория са децата, които просто започват да се лутат. Изгубени са. Забавят развитието си и дори и социалните грижи не могат да помогнат, защото те не могат да заместят липсващия родител. Там проблемът може да се формулира така – „оставам такъв, какъвто мама ме е оставила“.

Какво поведение развиват родителите с деца в България по отношение на училището им? Този въпрос не е маловажен, доколкото училищните институции, в които са интегрирани и психологическа, и педагогическа помощ, както и връзки със социалните служби, са активен фактор в наблюдението и помощта за деца с родители в чужбина.

Тук връзката между родители в контакт с училището е правопрпорционална на успеха на децата в училище. Колкото по-добри ученици са децата, толкова повече родителите им се появяват в училището и се интересуват. А не обратното, както имат тенденция да твърдят учителите (педагозите, директорите). **Децата не успяват, защото родителите не идват в училище, а родителите на успяващите деца идват в училище.** Кое отново връща към специфичната нагласа на родителите и тяхното поведение спрямо децата им. Ако те не чувстват вина по отношение на децата си, активно ги следят. Ако случаят е обратен – занижават и обезценяват ролята на училището.

Това поведение на социалнозащитно лицемерие рядко се идентифицира от заинтересованите служби и институции. От детето се очаква да се справи само. И то се справя с цената на емоционална и морална ощетеност, която се изразява в обеднени и редуцирани очаквания към личния и към обществения живот. **Получава се парадокс – вместо възможностите и хоризонтът на детето да се разширят благодарение на родителите в чужбина, те се стесняват, тъй като децата следва да се справят с усложнена социално-психологическа задача (за разлика от връстниците си с родители в България): подмяна на доверието със защитни стратегии.**

Инвариантната психологическа картина на респондентите е комбинаторика между двойките: а) жертва – безотговорен родител и б) галеник на съдбата – благодетел. Децата на родители мигранти в чужбина са изправени пред задачата да съвместят съществуването на четирите роли в различни комбинации. Психологическият им профил и социалното им интегриране ще се определят според доминирането на една от четирите роли, като те се редуват във фази с различна динамика. Например до 4 клас детето може да е във фаза на жертва на баща благодетел, който осигурява всичко за бъдещето му, но детето развива психосоматични проблеми, с които лекарите не могат да се справят. А след 10 клас влиза в ролята на галено дете с луксозни електронни устройства и автомобил, а бащата се превръща за него в обект на подигравки, презрение и дори агресия.

Този психологически статус води до следното:

- 1) При респондентите се установява наличие на специфична психологическа и социална проблематичност, която би могла да се определи като полярна. Нарича се така, защото природата ѝ е двойствена: едновременно проблем и компенсация на този проблем. В този смисъл би могло да се каже, че проблемни са не само изходните ситуация и статус (емоционален, здравен и т. н.) на респондентите, но проблемен е и компенсаторният апарат (нагласи, поведения, компулсивни реакции, съзнателни избори, изградени ценности, проекции в бъдещето, идентификации), мобилизиран от изследваните групи деца/младежи. Полярността се установява по оста на психологическата декомпенсация: нещо ми липсва – то не е важно; или нещо ми липсва – то е свръхважно и на всяка цена си го доставям. Развиват се специфични стратегии за преодоляване на психо-социалната уязвимост/накърненост.
- 2) У респондентите се установява фонова/базова напрегнатост. Това означава, че се намират в по-висока степен на реактивност от средно статистическия случай. Причината се открива в двойната работа, която извършват психически, или в двойната задача, която трябва да разрешават за присъщото си състояние. Преживявайки мълчаливо и в самота отсъствието на родител(и), те преждевременно поемат отговорност за родителското поведение. Тази отговорност е свръхнатоварваща и поемането ѝ не става съзнавано, а автоматично с цел да се предпази символната и/или въображаема цялост на семейното ядро. Поради крехката възраст подобна тежест води до други девиации впоследствие.
- 3) Ефектът от подобна психологическа парадигма е по-висока или по-ниска отклоненост в психо-социалния статус на респондентите в сравнение със средностатистическия. Тя се изразява в следните категории:
 - ✓ емоционална лабилност (неустойчивост) – това е по-нисък праг на търпимост/поносимост към изисквания, очаквания, задължения;
 - ✓ избухливост, развиване на дългосрочни гневни състояния, пребиваване в несподелимо огорчение;
 - ✓ загуба на доверие към себе си и към другите – това е ефект с дългосрочно негативни последици, включително десоциализиране и маргинализиране;
 - ✓ превръщане в потенциален фокус за агенти на подземния свят: проституция, наркотици, кражби, престъпност.

6.4. Два случая

Първи случай: Момче, 22 години, областен град. И двамата родители са в Испания.

Този случай е характерен с това, че акумулира най-тежките фактори: родителите са дългосрочно в чужбина; родителите се разделят. Синът Х. е оставен на контрола на по-големия си брат, който му задава модели на поведение на пораснало момче. Х. постепенно се свързва с подземния свят на търговия с наркотици. За него основна ценност са парите. Запазва носталгична позитивна нагласа към родителите, но тя е амбивалентна: „Ти нищо не си напра'ил за мене, давал си ми едни пари“. Когато разбира, че баща му е изоставил майка му, отива въоръжен в Испания и се саморазправя с новата му жена.

Характерните за него черти са: липса на толерантност, ниска степен на реактивност, арогантност, агресивност, неразвито чувство за съпричастност, което се изразява в жалостивост към умиращи или застрашени същества. Доминиращото чувство е гняв към бащата: „... като личност, характер, връзки, сичката кал, дето съм минал през нея и от която съм излезнал, сам съм си я минал“.

Налице е себеосъзнаване като дете на родители, които са предпочели да го осигуряват материално, но са го оцетили емоционално.

Личният живот на Х. е беден, хаотичен, в професионално отношение няма никакви перспективи, разчита единствено на криминогенната среда, в която е преоткрил социалността си.

Отношението му към обществената среда в България също е типично: „Ама аз съм човек от подземния свят, колкото и така да звучи. Над 70 процента от хората в България, които имат некакви прилични месечни доходи, са престъпници.“

В момента Х. е направил необходимото, за да получи диплома за средно образование. Получил я е и е записал задочно висше образование. В това вижда изпълнение на своята част от негласната сделка с родителите си. Перспективата да излезе от криминалната среда и да заживее почтено е малко вероятна. Същевременно няма намерение да напуска България.

Случаят е типичен за човек, изгубил уважение към естествените си авторитети, който впоследствие не може да изгради уважение към себе си и обкръжението си. Ниска е вероятността, колкото и финансова осигуреност да е налице, той да се осъществи като благополучен индивид. Все пак да му пожелаем успех.

Втори случай: Момиче, 11 клас, малък град. И двамата родители са в Холандия. Разделени са.

М. живее с баба си и дядо си и по-малкия си брат. Този случай също акумулира утежняващи фактори, като раздяла на родителите и дългосрочно отсъствие, но тук разрешението на проблема се наблюдава като интровертно осмисляне на ситуацията. М. развива преждевременно за възрастта си зряло поведение и изгражда свой жизнен проект за самостоятелен и независещ от никакви рискови фактори живот. Характерни за нея са търпеливост, устойчивост, загриженост, нагласа към помощ, сериозно отношение към себе си. Страхът да не остане сама, който е водещ при нея, поражда образователни амбиции и желание за друг, различен от родителския професионален модел. Иска да стане лекарка, което символизира стабилност и грижа, каквито именно ѝ липсват по отношение на собствените родители. „Не съм по мечтите“ и „Тази красо-

та не е за мен“ са характерни изразения на отхвърляне на привлекателната за родителите й чужбина.

Тук е добре да се подчертае, че при 100% от респондентите се повтаря темата, че те нямат мечти. Това е своеобразна детска санкция над прекаленото „мечтаене“ на родителите, заминали в чужбина.

В случая на М. се наблюдава вторият тип характерна роля на преждевременна сериозност на дете, изгубило детството си.

6.5. Изводи

- Децата с родител/и в чужбина са проблемни в психологически и социален план.
- В психологически план това се изразява в емоционална нестабилност, реактивност, склонност към поемане на непосилна отговорност, депресивност, тревожност, разстройства на преценката, проблематизиране на основни ценностни ориентири.
- От това следват проблематизиране на социалната съпричастност, способността за съчувствие и живот в общност.
- В когнитивен план това се изразява в контрастни термини: високи постижения в образованието или тотално отхвърляне на нуждата от образователен ценз.
- В социален план това е рисковата група млади хора, които са потенциална мишена за криминогенни среди. Риск от десоциализация.
- В политически план това е потенциално избягваща социална ангажираност група, която лесно би могла да бъде политически манипулируема, тоест отчуждена от гражданските си права.

7. АНАЛИЗ НА РЕЗУЛТАТИТЕ ОТ КАЧЕСТВЕНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

Качественото изследване се фокусира само върху групата на децата с родител/и в чужбина. В тази част са представени гледните точки на децата, родителите и „настойниците“ – хората, които гледат децата, но без да имат реални права на настойници, затова думата е в кавички.

7.1. Децата за себе си и родителите

Направени са 21 дълбочинни интервюта с деца и 1 биографично. Всеки случай е особен и разбирането му не е лесно. В психологическата част е представен анализ на емоционалното състояние на тези деца. Тук трябва да се отбележат още няколко неща.

Първо, **интервюираните деца по никакъв начин не искат да ги разпознават като деца на родители в чужбина, като „оставени деца“**. С подозрение питат защо точно с тях се правят интервюта и трябва да им се обяснява, че всъщност се водят разговори с най-различни деца. В процеса на разговора се вижда, че не искат и учителите да ги толерират. *„Не, мене ми е, в смисъл, кофти, че знаят абсолютно всички учители. Но не е нещо да кажеме отношението да е по-специално или нещо такова, просто държиме всички да сме си равни, еднакви.“* Момче, 17 г., областен град

Второ, **повечето от децата са си изработили идеологията, че нямат проблеми, справят се с всичко, не им е мъчно, оправят се, контролират живота си**. Изтласкват тъгата и болката и си казват, че така е по-добре.

„Аз бях малък, когато се разделиха, но помня всичко... И. – Тогава как ти се отрази? – Първия един месец си мислих, че това... не е хубаво, но после осъзнах, че е по-добре.“ Момче, 6 клас, град

„Ами по-добре е, като не те знаят къде ходиш и какво правиш.“ Момче, 7 клас, град

Момиче от Монтана, 10 клас, се разплаква, когато споделя, че баща ѝ, който е в чужбина, просто ѝ казал „Добре“, като се класирала след 7 клас в престижна гимназия. И след това продължава: *„Не се натъзвавам. Просто аз се опитвах да направя много неща, за да го впечатля. И късно осъзнах, че съм правила к'во ли не само заради него и с цел той да го види и забележи, да, нещо да реагира, нещо, просто едно поощрително браво... Сега, като го няма, ми е по-добре. Спокойна съм си, седя си вкъщи тука, уча си от време на време като трябва, и има изпитвания и така нататъка, гледам си телевизия, седя си на лаптопа, на терасата и си говоря с гаджето и си щракам с пръсти, щото няма с кой да се карам тука. Баща ми го няма да седи постоянно в тая стая и така.“*

Трето, **въпреки идеологията „всичко ми е наред“ много от изводите от количественото изследване се потвърждават**: повечето интервюирани деца пушат, пият, пробвали са мари-

хуана – това е по-отчетливо в град като Монтана, отколкото в Димитровград и село Крепост. Доста често се бият и това в някои случаи стига до Детска педагогическа стая. Имат проблеми с успеха, само трима от интервюираните деца са отличници, за останалите успехът в училище е проблем.

Четвърто, често **липсата на родители се компенсира с пращане на подаръци от тяхна страна, с „подкупване“ с пари и вещи и свръхгрижа на „настойниците“, която е основно насочена към това как се справят в училище.** До каква степен „настойниците“ имат авторитет, е под въпрос. Често пъти контролът е занижен. От друга страна, децата усещат, че „подкупването“ върви ръка за ръка с игнорирането им:

*„Като цяло се кефя от живота ми, защото всичко ми угаждат... И: – Какво ще направиш, ако имаш деца – да ги поддържаш финансово добре, да имате много пари или да ги познаваш добре, да прекарвате много време заедно. **Отговор:** Ами и по двете от малкото, но най-вече второто, защото аз например, ако ги задоволявам с всичко, няма да знам какво харесват и ще съм алчен такъв баща. Няма да ги познавам като цяло, а само ето ти екс бокс, ето ти пс, ето ти компютър, ето ти пари, отивай да си играеш с децата. Махни ми се от главата, отивам да пия кафе с приятели и така. Не, като цяло семейството много ме лигави.“ Момче, 6 клас, град*

Пето, открояват се **следните отношения към родителите:**

- **игнориране на родителите и прехвърляне на родителската роля на някой друг** – на баба, на вуйчо, на чичо;
- **омраза към родителите и отхвърляне, включително и бягство от тях:**
 - **Към майката**, която ги е изоставила, или към майката, която иска да контролира техните връзки (при момичета):

„Тя майка вече от три години не живее с мене. И: Ами тя къде е? – Ами тя, значи е много такава историята.. Преди три години тя си намери приятел. Бяха разведени от 2006. И тя ме усети нещо като излишен в тяхната връзка и ме изгони, събра ми багажа и ми го изхвърли на стълбището. Аз излезнах и вече от три години живея само при тати. И дела водиме и всичко. И: А ти къде искаш да живееш? – При баща ми. Не искам да я виждам, тя сега ми праща подаръци, идва в училище, ама аз не мога да я гледам.“ Момче, 14 г., град

„Защото това беше на майка грешката ѝ. Защото зорлян, смисъл насила ме закара в Германия и аз не искам повече да ѝ виждам муцуната. Смисъл нали, не искам да я виждам. Защото на нея това ѝ беше единствената грешка, аз ѝ казах: „Мамо, аз няма да дойда в Германия. Вие, ако искате, отивайте, аз тука ще остана при баба или ще ме оставите, ще ми пращате пари, аз ще съм си тука. Ако трябва, ще се видим по скайпа, по фейсбука. Ще си пишем, ще си говорим.“ Тя каза не. Това ѝ беше грешката, че ни раздели с него.“ Момиче, 16, областен град

– **Към бащата**, който не се интересува от тях и мисли, че е достатъчно да праща пари:

„Аз да не съм кола или печка там да му слагаш дърва да гори.“ Младеш, 22 г., областен град

- **Преобръщане на ролите: родителите като жертва и разбиращите ги деца**

„Нашите това най-много желаят – да отидем в университет, да се научим. Те затова са там, работят, за да продължавам да уча. Не че сме бедни бе, човек, на тях това им е единственото желание от нас. Те затова работят и се мъчат – затова се трепят там. Да... и аз искам да постигна тяхното желание... Най-доброто семейство сме.“ Момче, 6 клас, село

„Аз бях малък, на мама ѝ беше по-трудно да се справя с нея – тя нали самичка, няма кой да ѝ удари рамо, както се казва... Не се отнасят добре с хората – мама не им обръща внимание, но те правят глупости и тя се труди там за нас, не за нея си.“ Момче, 7 клас, град

7.2. Идеологията на родителите

За съжаление не е осъществено лице в лице контакт с родители в чужбина. Една дипломантка по социология от Хасково, която работи в САЩ, е направила интервюта с емигранти в Чикаго, на трима от които децата са в България. Ето какво излиза от интервютата.

И на тримата родители им е мъчно, най-мъчно им е за децата. „От България ми липсва само синът ми.“ Затова те твърдят, че непрекъснато се чуват с децата през Скайп.

Родителите са си изработили идеологията, че е най-добре децата да си изкарат детството в България, защото там то ще е хубаво, а и образованието в България е добро. След като в интервюто дотогава са говорили само лоши неща за България, стане ли дума за децата, се появяват следните отговори: „Макар че синът ми израства в България, мисля че е получил добро възпитание и образование до момента. Бих искал обаче да продължи висшето си образование в Америка, тъй като това би му предоставило по-големи възможности след това в намиране на работа не само в Америка, но и в Европа.“ Мъж, 35 г., Чикаго

„И: Имате ли роднини в България? – Да. Деца, майка и баща. Чуваме се всеки ден по Скайп. И: Какво от България най-много ви липсва в Америка? – Най-много ми липсват децата и родителите ми... Аз мисля, че в България възпитанието, образованието и отглеждането на деца е по-добро, отколкото в Америка. Тук липсва тази свобода на игра навън до късно, да посетиш баба и дядо на село, да нахраниш козата, кравата, кокошката. Развлеченията на децата в Америка, освен ако не са на училище, са да играят на електронни игри или iPad. Домовете им са превърнати на „естествен затвор“. Сравнително малко са семействата с големи дворове, където децата им могат да играят на воля в двора.“ Жена, 32 г., Чикаго

„Липсва ми синът ми, родителите ми и сестра ми. Труден е имигрантският живот, но всеки път си казвам – нямам право да се оплаквам, сама съм си избрала този път... Америка изисква жертви, и компромиси, които човек трябва да прави със себе си, за да успее да осъществи плановете си. Затова и жертвата, която аз направих, е да изпратя сина си при родителите ми, за да мога да работя и максимално да изкарам пари за това, което по-нататък искам да правя – да уча... Тъй като синът ми прекара първите 5 год. от детството си в България и виждам как израстват децата в Америка, мога с гордост да кажа, че в България децата имат истинско детство, такова, каквото съм имала аз. Тук децата са доста ограничени откъм игра навън или на гости при баба и дядо на село. Образованието в България също мисля, че е на много по-високо ниво, отколкото в Америка, защото не е нормално деца на 15 години в американско училище да не знаят кои държави се намират в Европа.“ Жена, 30 г., Чикаго

Интервютата показват, че родителите си изграждат идеология на жертви в името на децата си, които живеят щастливо в България. Целта на жертвата на родителите обаче е едно още по-голямо добруване на децата – след хубавото им детство в България да имат един още по-добър и осигурен живот в чужбина. Така носталгията по собственото детство, съчетана с надеждата за успех в чуждата страна, създава една визия за децата им, която изглежда доста илюзорна и която няма нищо общо с реалния живот на децата в родината. Но децата приемат тази жертвена идеология на родителите си поне докато са малки и се опитват идеологически да запазят семейството си – разбираме се с родителите, те се интересуват от мен, ако имам нужда от нещо, винаги ще го получа от семейството си. Това показват резултатите от количественото изследване, а и голяма част от интервютата в качествено.

Връзката с родителите се крепи на странната симбиоза – съчувствие от страна на децата на родителите жертви и делегиране на отговорности от страна на родителите на „настояниците“ или на самите деца. Вместо родителите да съчувстват и да са опора на децата си, отношението се обръща – децата трябва да съчувстват и да са опора на родителите. Отношението родители–деца е тотално преобърнато. Това, което запазва авторитета на родителя обаче, са парите, които праща, и обещанията за доброто бъдеще, които дава. Така парите стават значима ценност, но не могат да заместят идеализирания образ на семейството, в което родителите се жертват за бъдещето на детето си.

Напротив, интервюираните учители оценяват поведението на родителите като безотговорно. За тях основният проблем е, че „в държавата няма механизъм, който да ангажира родителите с училищната институция“.

7.3. „Настойниците“

Анализът се базира на 9 дълбочинни интервюта с „настояници“ и самотни родители, както и на разговор в ромска махала в Димитровград, отчита и визията на интервюираните представители на институциите за тях.

Думата „настояници“ е в кавички и се употребява фразата „така наречени настояници“, защото в най-добрия случай те имат подписано пълномощно от някой от родителите, в повечето случаи

от майката, да представляват децата, а по-често нямат и пълномощно. Това не е настояничество в правен смисъл, което се придобива само след отказ от родителски права – изследван е само един такъв случай от общо 9. Става дума за роднини, които на добра воля гледат „оставените“ деца, без да имат никакви права, включително да получават детски надбавки. В повечето случаи те получават надбавките в известен смисъл незаконно, доколкото майката, която трябва да ги получава, но е в чужбина, открива сметка на дебитна карта и след това дава картата на хората, които гледат детето. **Но ако майката не даде картата или не им даде пълномощно, за да отговарят за децата в училище, те са напълно безпомощни – по отношение на парите, с които трябва да се оправят, в тежките случаи на болест, когато се иска съгласие на родител за по-сериозна интервенция, при противообществени прояви и възпитателни дела на подопечните им, в които те също нямат глас, дори и при издаване на лични документи.** Липсата на настойник/попечител лишава децата и от възможността да им бъде издадена лична карта, което става само със съдействието на родителя или специално упълномощен от него представител. В резултат на това е изключително затруднено постъпването на децата за лечение в болнично заведение и достъпът до други услуги, за които се изисква наличието на документ за самоличност. Специфичен случай е, когато непълнолетно момиче, дете на родители извън страната, ражда свое дете. Достъпът на бъдещата майка до профилактика по време на бременността е силно затруднен, постъпването в болница става само по спешност поради липса на лична карта, а новороденото не може да бъде регистрирано.

Количественото изследване показва, че тези случаи съвсем не са малко, така че неуреденият статус на настойниците лишава децата от основни техни права.

Поради този полулегален статут, който имат, хората, грижещи се за деца, чиито родители са в чужбина, се плашат от изследването и възприемат изследователите като хора от „социалните“, които могат да оспорят детските, които получават, и дори да им отнемат децата. Ето защо те категорично отказват интервюта, съгласяват се случайно или чрез посредник – човек, на когото имат доверие.

Повечето представители на институциите определят „настойниците“ като грохнали баби и дядовци, които сами имат нужда от грижа; като незаинтересовани от една страна; от друга – като твърде разглезващи децата и не можещи да ги наказват, без авторитет.

Така наречените настойници невинаги, или често (трябва да се провери каква е възрастта на хората, грижещи се за децата с родители в чужбина) не са „грохнали“ хора. Между анкетираните има доста млади – сестра на 18 години, грижеща се за малък брат, леля на 25 години, отговаряща за двете деца на сестра си, баби по на 50 години и дядо на 62 години. **Трябва да се работи върху хипотезата, че не възрастта е проблем при обгрижването на децата, а други фактори, или ако е фактор, да се провери как различната възраст на настойника се отразява на детето.**

В противовес на вижданията на представителите на институциите „настойниците“ излъчват посланието – няма проблеми, добре се грижим за децата, справяме се, нищо не щем от никого, дори от държавата. Гледаме тези деца като наши собствени. Не е ясно колко пари получават от родителите в чужбина за гледането на децата. В Димитровград говореха за 50, 100 евро на месец, невинаги получавани редовно.

Особеното отношение деца, родители и „настойници“ води до различен тип семейни отношения и нови семейни роли.

7.4. Променената семейна структура и новите семейни роли

Изследването показва, че транснационалните семейства не просто са „разпръснати“, (каквото определение дава една респондентка), но и **реално са разделени**. И от разговорите с децата, и от разговорите с „настойниците“ излиза, че родителското семейство всъщност или е било разделено, или се разделя в чужбина.

Възрастен настойник от с. Крепост с мъка и дълго разказва как снахата напуснала сина му след 7-8 годишен престой в Гърция, синът я търсел, ама тя забягнала чак на остров Крит. Сега синът се е върнал, а снахата продължава да работи в Гърция, не са разведени, но не са и заедно.

На въпрос за родителите им момиче, което гледа по-малкия си брат, отговаря: *„Не са разделени... обаче... като ги погледнеш, не са и заедно.“*

„Мъжа ѝ го няма. И: А те семейство ли са? – Нямам брак. Извънбрачни са децата.“ „Настойничка“, ромска махала, град

Бабата гледа петмесечното дете на снаха си, която е в Германия. На въпроса къде е синът е, отговаря: *„Синът ми е в Памукчи. Единият – тука, единият долу в махалата. Пръснати са като яребици, дъщерите синур нямат.“* „Настойничка“, ромска махала, град

Мъж, дълги години работил в чужбина, брат му също: *„Едно ти тежи, че си далеч от страната, далеч от роднини и аз му викам, брат, ние се пръснахме, не можем да се видим. И да речем да направим нещо за децата си, ами ние не можем да се видим. Той излезе с детето му на година и пет месеца оттук, сега детето застана пред Скайпа и вика „тате!“ и то на испански...“* Ромска махала, град

Тази „разпръснатост“ създава нови конфигурации, които са отвъд традиционното нуклеарно семейство – нови странни женски кохабитати или особен тип „разширено семейство“, включващо не само роднини, или пък нова нуклеарна ядка, в която ролята на бащата и майката се заемат от други фигури – баба, дядо, сестра, по-голям брат. Така транснационалното семейство в реалното си лице в лице съжителство има специфични форми, които могат да зададат друго определение за семейство.

Женско съжителство. Мъжете са неизвестни или в чужбина

Леля на 25 години гледа двете деца на сестра си, собствените си две и болната си майка. Говорят турски вкъщи. Отговор на въпрос „Кои живеете вкъщи?“: *„Да – аз, сестра ми – две, майка – три, и четири деца – седем, и татко – осем души сме. Обаче в момента сестра ми я няма, тя е в чужбина, и татко също е в чужбина. В момента живеем с четири деца и две жени, значи шест души сме във момента, да.“* Въобще не говори за мъжа, от когото са двете ѝ деца. Децата на сестрата са от двама различни мъже, вторият път е забременяла в Германия.

„Разширено семейство“ отвъд „кръвното“ семейство

В ромските махали, а и при по-бедни семейства, се появява нещо като „разширено семейство“ от не-роднини. **В ромската махала децата, чиито родители са в чужбина, се гледат от доста хора.** По време на разговор с баба на петмесечно бебе, което не се виждаше никъде, в един

момент тя ни заведе на площадката пред другия блок, където го видяхме, дундуркано от доста хора. Тя сподели: *„Комшиите ми я гледат, всичките комшии тука мика гледат... Даа, помагат ми много... Даа, една на друга си помагаме. И: Тежи ли ви, че гледате внучета без ... – Нее, не ни тежи, защото наши са.“*

В друг случай хазайката се оказва част от „разширеното семейство“. По време на разговора с момичето – настойник на по-малкия си брат, нахълтва внезапно хазайката, за да види какво става, сякаш я пази, и казва: *„Аз съм хазайка, но аз съм като майка и като баба. Карам ли ти се да учиш бе? (към момчето) Той – Да. – Питам ли те ял ли си? (пак към него) Той – Да. – А... и какво съм? Хазайка ли съм?... Аз съм си цял ден вкъщи и го строявам в 2 редици тук. Карам го да учи, да оправя... И: – Нея като я няма примерно... Х – Да, при мен е, няма страшно. Не са самички.“* Интересно, че на въпросите на сестра му към него момчето не отговаря, на хазайката обаче – да.

Понякога и **учителките се чувстват като заместител на семейството**. Начални учителки от Димитровград споделиха, че трябва да отделят много повече време на децата с родители в чужбина. *„Имат нужда да ги гушкаш, ами гушкаме ги, това помага.“* Носят им дрехи, купуват играчки.

Има и на нуклеарни семейства, в които бабата и дядото са поели ролите на майката и бащата или пък други роднини. Заминаването в чужбина води до объркване на традиционните семейните роли.

Объркване на родителските роли

„На следващия ден идвах от работа, позакъснях. И един комшия вика, Райчо, синът ти със снахата си дойдоха май? Викам, а, дойдоха си... И по пътя, наближавам вече, и тая, голямката, Росица... вика, „дядо, дойдоха майка и татко. Ама не мога да ги позная, не мога да си спомня“, много смътно си спомням, когато напусна, майката когато излезна. Коя година, 98-а година май беше заминала? Тя е била на 4 годинки, когато е заминала. После на 10 ги видя и след 2 години се разделиха... А пък малката вика, дядо, един чичко и една леля дойдоха в нас. И на мен ми стана много мъчно тогава. Викам, ама това са майка ти и баща ти.“ „Настойник“ – дядо, с. Крепост

„Баща ми е като жена – това е. Хем майка, хем баща. Няма избор просто...“
Момче, 14 г., град

Отвъд „мама“ и „тати“: болезнено отношение към споменаването им:

„При детето се усеща, че когато стане въпрос за родителите, избягва темата. Има моменти, в които започва да говори с голямо въодушевление, че може би някой ден, когато го поканят, ще отиде за няколко дни при тях, в чужбина, и пак ще се върне. И тогава очите му светват. В следващия момент почва – не искам да говоря за мама, не искам да говоря за тати.“ ФГ учители, Димитровград

Бабата като майка

„... мама ми викаше отначало. И: – А след това обаче? – Аз му викам аз не съм ти мама. Ей къде е мама ти, викам.“ – посочва снимка или на Скайпа. Баба, село. Като се връщат родителите, посочва майката.

„И: А те как ти викат? Бабо или мамо? P1: Бабо. И: Знаят си коя е майката. P2: Моята ще стане време и ще ми вика майко.“⁴⁶Разговор с две „настойнички“ – баба, ромска махала, град

Дядото като домакия

В село Крепост екипът интервюира „настойник“, възрастен човек, който е спрял да ходи на работа, за да гледа двете си внучки – едната на годинка и четири месеца, другата на 7 години: *„Жена ми работеше в бирената фабрика. И нощна смяна отиваше. Аз също работех нощно време. Дневна смяна когато е, тя ми приготвя ядене, пералнята включвах, можех да готвя, можех абсолютно всичко. Защото аз работех, моята заплата беше малка, около 300 000 лв. тогавашни пари, 300 лв. сегашните, а пък моята жена взимаше много пари, двойно пари взимаше... жена ми вика, напусни тая работа да гледаш децата, а пък аз да работя... И аз, принудих се, напуснах, беше ми втора категория работата, досега щях да се пенсионирам, на 57 г... – И: И ти напусна, тя остана да работи? И пое домакинската работа – готвиш, гледаш децата? – P: Абсолютно всичко.“* Настойник, мъж, село

Сестрата като майка

„Аз се грижа като майка... затова... И: Ти сега чувстваш ли се, честно казано, малко като майка в момента? P: Да... даже повече като майка.“ След това казва, че той споделя повече с нея, отколкото с майка си и баща си, въпреки че майката звъняла редовно. И по-добре се справяла с него, отколкото когато бил с майка им, защото тя (сестрата) била по-строга и повече го стягала да учи и го контролирала.

Ролята на по-големия брат

„Аз искам да приличам на моя брат“ (казва детето, гледано от брат си – б.м. ПК) и в същото време съм наблюдавала как той се свързва с по-големи ученици, обкръжението, почва да приема вече техния начин на мислене и действие, който не е толкова добър.“ Учителка, град

В биографичното интервю има потресаваща история – как момчето гледа с брат си порно, братът е на 15 години, момчето – в първи клас; и след това се опитва да „приложи“ гледаното на своя съученичка от първи клас и само пристигането на баща ѝ я спасява от блудство. Случката е разказана със срам.

46 P1 е първи респондент, P2 е втори респондент.

Покрай по-големия брат момчетата съзряват по-рано и макар и още деца, се опитват да се държат като младежи или млади мъже, усвоявайки точно показните мачистки роли – пиене, пушене, задевки с жени. При липса на по-строг контрол от страна на „настойниците“ постепенно се стига до това, което се санкционира като противообществени прояви.

Ако трябва да обобщим с едно изречение резултатите от качественото изследване – наистина е налице нова семейна структура, която засега по-скоро поражда проблеми и рискове за децата, отколкото стимули. Част от проблемите се скриват зад защитни идеологии, но си проличават в поведението и здравния статус на децата.

8. ДЕЦАТА С РОДИТЕЛИ В ЧУЖБИНА – ГЛЕДНАТА ТОЧКА НА ИНСТИТУЦИИТЕ

Целта на тази част от доклада е да изясни гледната точка на институциите, които имат отношение към проблема „деца с родители на работа в чужбина“⁴⁷, като отговори на следните въпроси:

Според заинтересованите институции съществува ли проблем „деца с родители на работа в чужбина“, какво е неговото разпространение и в какво се изразяват проявите му?

Как заинтересованите институции оценяват практиките за решаване на проблемите на децата в риск, вкл. съществуващите възможности да се отговори на специфичните проблеми на децата с родители на работа в чужбина?

Според заинтересованите институции какво в нормативната база и в практиките трябва и може да се промени, за да се подобри работата с деца в риск, включително да се създадат възможности да се отговори на проблемите на децата с родители на работа в чужбина?

8.1. Идентифициране на проблема

Институциите и организациите, които имат отношение към политиките и работата с деца в риск, **не разпознават категорично специфичен проблем, свързан с децата с родители на работа в чужбина. Те се обединяват около тезата, че не съществува общ проблем, а по-скоро, че подобен семеен статус е предпоставка, която в определени случаи или в комбинация с допълнителни фактори може да се превърне в риск и да доведе до кризисни ситуации или до девиантно поведение.** Единственото изключение от това мнение изразяват представителите на институциите, които се занимават с противообществените и престъпните прояви на децата – те изразяват категоричното мнение, че липсата на родителски контрол върху децата поради това, че родителите работят в чужбина, е криминогенен фактор и в този смисъл трябва да се тълкува като риск. Останалите институции и неправителствените организации предпочитат да тълкуват индивидуалните случаи и смятат, че само при определени други обстоятелства липсата на родители поради работа в чужбина се превръща в риск, като в същото време се затрудняват да обяснят кои са тези допълнителни обстоятелства. Нещо повече – те подчертават, че общият проблем е липсата на родител, независимо от причината, довела до тази липса. Споменават, че включително в случаите на безотговорни родители, въпреки присъствието им, са възможни аналогични рискове. **Като цяло проблемът изглежда непознат и труден за идентифициране.**

Основна причина за това е липсата на каквато и да било систематизирана информация за размерите и обхвата на проблема. Нито една институция или организация не набира систематично информация за децата с родители в чужбина. Основните органи по закрила на детето – Агенцията за социално подпомагане (АСП) и Агенцията за закрила на детето, както и органите, които се занимават с противообществените прояви – МВР и Комисията за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните (КБППМН), събират инфор-

47 Това са АСП – ДЗД; ДАЗД, МОН, ЦКБППМН, МВР, както и НПО с предмет на дейност защита на права на деца. Методите са полуструктурирани интервюта и фокус-групови дискусии.

мация за конкретните случаи, които са станали обект на тяхната работа. В тази информация се съдържа и информация по показателя „семеен статус“. Тази информация обаче не се обобщава. Тя е налична като първична информация, но не може пряко да се използва за нуждите на публичното управление. Органите, които непосредствено работят с децата, обект на социално подпомагане или на наказателно-възпитателни процедури или мерки – Общинските отдели за закрила на детето към АСП, Местните комисии за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните и Детските педагогически стаи (ДПС) са в състояние да определят относителния дял на децата с родители в чужбина спрямо общия брой на децата, с които те работят, поради непосредствения им контакт с тях. Това обаче не са достоверни данни, а по-скоро впечатления.

Неправителствените организации, независимо от активността им в тази посока, също не разполагат с обобщена информация. Дори тези сред тях, които предоставят специфична социална услуга – поддържане на телефонна линия за деца, подобно на институциите – органи по закрилата на детето, разполагат с информация за конкретните случаи и доколкото имат обобщени данни, те са единствено по видове рискове. По време на фокус група беше споделено, че децата с родители на работа в чужбина, които ползват телефонната линия, са около 20% спрямо общия брой. Тези данни не могат да бъдат възприети и тълкувани като достоверни, още по-малко като представителни. Въпреки това, ако се възприемат като някакъв ориентир, те съвпадат в общи линии с установения чрез други изследователски инструменти общ дял на децата с родители на работа в чужбина спрямо децата като цяло. Това би означавало, че сред децата, които използват телефонната линия за деца в риск, делът на децата с родители в чужбина не натежава. Тази данни обаче се нуждаят от допълнителна проверка и уточняване. Органите, които се занимават с наказателно-възпитателните мерки за деца, оценяват относителния дял на децата с родители в чужбина сред общия брой на децата, обект на тяхното въздействие, като значително по-голям.

Изследването очертава наличие на противоречие в представата за разпространението на явлениято между различните органи за закрила на децата и неправителствените организации от сектора. Съществуват отделни мнения, че това противоречие не засяга само изследвания проблем, а касае въобще публичните дейности, свързани със закрилата на децата – *„говорим на различни езици: според социалните служби те са деца в риск, според полицията те са извършители, според Комисиите за борба срещу противообществените прояви те са извършители малолетни и непълнолетни, според неправителствените организации те са жертви...“*⁴⁸. Липсата на общ език не позволява набирането на обща информация и в същото време не позволява ефективна координация между множеството институции и организации, които едновременно участват в предоставянето на закрила на децата. Двата основни нормативни акта – Законът за закрила на детето и Законът за борба срещу противообществените прояви на малолетни и непълнолетни – използват различни понятия и въвеждат различни подходи. Всъщност в двата случая става дума за различни групи деца, които обаче не са напълно обособени и дори в съществена част се припокриват. Една част от децата в риск се превръщат в извършители на противообществени прояви, а последните като правило са изложени на риск. Съществува и друга причина институциите и организациите като правило да се въздържат да определят децата с родители на работа в чужбина като специфичен проблем, надхвърлящ об-

48 В кавички са посочени конкретни изказвания, споделени по време на интервютата и фокус групите.

щото разбиране за деца в риск. Тя е свързана с **преобладаващия подход към детската проблематика и с идеята, че семейството е средата, която в най-голяма степен отговаря на интересите и потребностите на децата. Преобладават мненията, че трудовата миграция и свързаните с нея последици са личен проблем и намесата в него е по-скоро нежелана. Съответно публичната намеса става приемлива тогава, когато е настъпила кризисна ситуация.** Освен това според представителите на институциите и организациите, свързани със закрилата на децата, на работа в чужбина отиват активни хора, които са останали без работа и не могат да намерят препитание на мястото, където живеят. Споделя се мнението, че този избор показва мотивация за справяне с проблемите. Маргинализираните слоеве, тези, които са се отказали да търсят решения за справяне с безработицата и бедността, не мигрират. Именно поради това представителите на институциите и организациите не споделят мнението, че подобно поведение е безотговорно към децата. Напротив, те са склонни да приемат, че този избор се прави в полза на децата или поне че тези, които отиват на работа в чужбина, определят своето поведение по този начин. В този смисъл трудовата миграция не е проблем, въпреки че това явление е свързано с неблагоприятни последици, които биха могли и трябва да бъдат избегнати или поне минимализирани.

Представителите на институциите и организациите, свързани със закрилата на децата, не се ангажират с оценката на разпространението на явлението. Те се обединяват около мнението, че са налице силно изразени териториални различия. Има малки населени места, където повече от 70% от децата имат родители, които работят за определен период от време в чужбина. Ако мерим явлението в даден момент, този дял изглежда надценен, защото трудовите мигранти не са постоянно в чужбина – те отиват и се връщат. Но ако поставим въпроса колко от децата остават временно без родители, този дял изглежда напълно обясним. Колкото по-голямо е населеното място, толкова повече намалява явлението, София е най-незасегната. Това е така според интервюираните, защото трудовата миграция е право пропорционална на бедността и липсата на заетост, тя не зависи от етноса. Ето защо това явление е силно разпространено в Северозападна България, както и в югозападните региони, заради близостта до Гърция.

Въпреки че представителите на заинтересованите институции и организации се въздържат да определят категорично съществуването на проблем „деца с родители на работа в чужбина“, те споделят, че при много случаи се наблюдават съществени дефицити, които могат да се превърнат в риск за засегнатите деца.

Всички интервюирани споделят мнението, че децата с родители на работа в чужбина имат емоционални проблеми, предизвикани от раздялата. Някои от тях смятат, че това е проблем, който се среща и при деца, чиито родители са в страната, но работят прекалено много. Все пак преобладава мнението, че емоционалните проблеми на децата с родители в чужбина са по-силно изразени: *„Когато детето е при бабата, защото майката работи и е заета, това е помощ, не е изоставяне.“* Децата страдат, когато родителите им са ги оставили трайно и това може силно да повлияе на определени възрастови групи, особено на децата между 13 и 15 години. Наличието на емоционални проблеми не е задължително дори при децата с родители на работа в чужбина. Ако общуването не е прекъснато, появата на емоционални проблеми не е неизбежна.

Обикновено родителите, които заминават в чужбина, оставят децата при бабите и дядовците. Заради поколенческите разлики е възможна появата на специфични проблеми в отношенията и като следствие – **загуба на авторитет и контрол върху детето.** Това е ситуация, при която

стават възможни прояви на девиантно поведение, включително отсъствия от училище, бягство от вкъщи и др. Като цяло бабите и дядовците са с по-ограничени възможности за контрол върху децата и тяхното поведение. Сериозни емоционални проблеми се появяват и в случаите, когато децата от едно семейство се разделят и отиват след заминаването на родителите при различни роднини.

Срещат се и специфични мнения. Според едно от тях **липсата на родителя не позволява у детето да се изгради ясна представа за „добро“ и „лошо“**. Според друго децата с родители на работа в чужбина по-късно възпроизвеждат житейския модел, свързан с трудовата миграция. И в двата случая това води до съществени проблеми.

Децата с родители на работа в чужбина разполагат с повече пари и материални придобивки в сравнение с връстниците си. Според изразените мнения родителите им често компенсират отсъствието си чрез скъпи подаръци. Всъщност именно комбинацията от **„слаб контрол и свръхгрижа“** е в основата на проявите на девиантно поведение сред тези деца. Отново това е по-скоро възможност и не се проявява при всички случаи. Особено интересен в това отношение е районът на Смолян, където въпреки високата степен на трудова миграция към чужбина и изключително високия относителен дял на деца без родителски контрол противообществени прояви и като цяло девиантно поведение на малолетни и непълнолетни на практика няма.

Отчитат се и проблемите, свързани с неуреденото прехвърляне на родителски права. В преобладаващата част от случаите родителските права се предоставят чрез нотариално заверена декларация. Тази декларация „пази“ повече родителя от загуба на родителски права, отколкото решава проблемите, свързани с всекидневното съществуване на децата. Роднините, които поемат отглеждането на детето, чиито родители работят в чужбина, не получават правото да вземат решение при здравословен проблем и нужда от лечение, не могат да запишат детето в училище или детска градина. В по-рядко срещаните случаи на възпитателни дела по повод на противообществена проява на детето липсата на родител спира възпитателното дело и пречи на намирането на адекватно решение в тази ситуация.

Налице са множество проблеми, свързани с отпускането на социални помощи. Последните се получават единствено от родители. Когато те са в чужбина, родителите продължават да получават помощи, независимо че отглеждането на детето е прехвърлено на друг, в най-честия случай на баби и дядовци. Поради разпада на традиционното семейство, което живее в законен брак, има множество различни прояви на този проблем. Майката работи в чужбина, бащата не е припознал децата, но ги отглежда. Въпреки че им е роден баща, той няма право на социални помощи.

Стои и един допълнителен въпрос и той е свързан с невъзможността социалните служби да установят реалното материално състояние на домакинството, в което живее детето, поради нерегламентирания и непубличен характер на средствата, които родителите, работещи в чужбина, изпращат на децата си. Чести са случаите, при които възрастни хора, на които са оставени децата, се опитват да получат социално подпомагане, твърдейки, че не знаят къде са родителите.

Заминаването на родителя е предпоставка за **нарушаване на нормалното образование на децата**. Чести са случаите, при които децата заминават при родителя преди завършването на учебната година и се връщат след началото на следващата. Училищата, които заради делегираните бюджети са заинтересовани от задържането на децата, решават тези случаи, но при

всички случаи за сметка на образователния напредък на детето.

Специфични са **случаите с децата, които заминават с родителя в чужбина**. Според информацията от Агенцията за закрила на детето има множество случаи на деца, които стават жертва на насилие в чужбина. Нещо повече – беше споделян случай, при който семейството се разделя, като две от децата остават в страната и учат и се развиват нормално, докато третото дете, което заминава с родителя, е изложено на риск и става жертва на насилие. Като правило възможностите за намеса на институциите в тези случаи са по-малки. Представители на социалните служби споделят, че взаимодействието със социалните служби в приемащата страна често е неефективно поради липсата на обратна връзка.

Често децата заминават при родителя временно, за определен период от време, и след това се връщат в страната. Този преход е свързан с цяла серия проблеми. При завръщането си те често нямат легитимни документи, които да доказват получената степен или завършения клас. Аналогичен е проблемът с имунизациите и информацията за полученото в чужбина лечение или профилактика. Отново не можем да твърдим, че това е задължителна практика. Бяха споделени мнения на общопрактикуващи лекари, според които децата, живели в Испания, се връщат с изрядна медицинска документация. Проблемите, свързани с прехода между социалните и образователните системи, зависят както от функционирането и качеството на услугите в приемащата страна, така и от отговорността на родителя.

Като цяло гледната точка на институциите и неправителствените организации към проблема „деца с родители на работа в чужбина“ е противоречива. Те многократно са се сблъскали с проблема, но не са го идентифицирали като проблем, който следва да бъде адресиран по специфичен начин. За тях има проблем, или по-точно поредица от проблеми, но очертанията им са неясни, затова и подходите към тях остават неизяснени. Независимо от това, изследването показва голяма степен на близост, дори на припокриване на мненията и оценките за проблемите на децата с родители на работа в чужбина на представителите на заинтересованите институции и организации. Това е добра среда и достатъчна предпоставка за инициация на процеса на публично обсъждане на тази проблематика.

Като преобладаващо мнение заинтересованите институции и организации се въздържат да определят децата с родители на работа в чужбина като деца в риск. Те предпочитат определението „има риск“, защото за тях водещ е индивидуалният случай. Рискът се очертава на индивидуално равнище и в този случай. Състоянието „родители на работа в чужбина“ е предпоставка за риск, не конкретен риск. Нещо повече – интервюираните представители на институции се „страхуват“ да говорят за проблеми на групата, тъй като това би довело, по собствените им думи, до „стигматизация“ на тези деца. Подобна идентификация на проблема е предпоставка за възприемане на „меки“ подходи за решаването му.

8.2. Оценка на съществуващите практики за закрила на децата

Децата с родители на работа в чужбина, както всички деца, попадат в сферата на действие на Закона за закрила на детето. Въведението с него подход е прекалено широк и позволява решаването на специфични проблеми, без да е необходимо изричното им посочване. Самото понятие „деца в риск“ е използвано, но не е специфично дефинирано. Това означава, че самият закон създава възможности и дори прави необходимо активното включване на органите за

закрила на детето в съответните дейности. Законът, без експлицитно да го заявява, прехвърля функциите по тълкуване на риска към органите за закрила на детето. Този подход е правилен. Той дава възможност за специфично адресиране на всеки отделен случай, но той е предизвикателство към дейността на органите за закрила на детето, защото предполага не просто изпълнение на мерки, а разкриване и обосноваване на необходимост от приложение на мерки. Предполага активност и творчески подход. Интервюираните представители на институциите и организациите от сферата на закрилата на детето не са критични по отношение на законодателната база. Напротив, те споделят мнението, че тя е добре разработена и създава благоприятна среда за осъществяване на дейностите, свързани с децата. Проблемите са в практиките и в институционалното и административното изграждане.

В оценката на функционирането на системата от органи за закрила на детето за разлика от оценката на проблемната ситуация, свързана с децата с родители на работа в чужбина, мненията на представителите на заинтересованите институции и организации се различават изключително много. Като правило проблемите се откриват в другите институции, не в институцията, с която е ангажиран конкретният интервюиран. Мненията са силно критични към дейността на другите. Без да бъдат възприемани като абсолютна истина в своята конкретика, **тези мнения очертават съществуването на една слабо функционираща система от органи за закрила на детето, която не успява да отговори на реалните потребности.**

9. ФИГУРИРА ЛИ КАЗУСЪТ С ОСТАВЕНИТЕ В РОДИНАТА ДЕЦА В НОРМАТИВНАТА УРЕДБА И СТРАТЕГИЧЕСКИТЕ ДОКУМЕНТИ?

Проблемът „деца с родители на работа в чужбина“ не е идентифициран и въведен специфично в действащите нормативни, стратегически и програмни документи. Той попада в нормативната регулация на няколко закона и поднормативни документа⁴⁹, между които Законът за закрила на детето има основно значение, тъй като урежда правата на детето, мерките за закрила, както и органите по закрилата на детето.

Един от принципите на новия **Семеен кодекс (СК) от 2009 г.** за уреждане на семейните отношения е особената закрила на децата. В него са отразени съвременните тенденции в развитието на семейното право. Семейният кодекс предвижда право и задължение на родителя за полагане на грижи за израстването на детето (чл. 125). *В разпоредбите на Глава десета „Настойничество и попечителство“* са внесени съществени нови положения в института на настойничеството и попечителството, предвидено е подобряване на взаимодействието между органите, ангажирани с дейността по закрила на малолетните, непълнолетните, поставените под пълно и ограничено запрещение. Грижата за защита на личните и имуществените интереси на лицата, обект на закрила, чрез институтите на настойничеството и попечителството е намерила израз в нова, по-съвършена регламентация относно правомощията на настойниците и попечителите, а публичността като гаранция за защита на интереса на лицата, обект на защита, е осигурена чрез предвиденото създаване на регистър за назначените настойници, попечители, заместници, членове на настойнически съвети. Правната регламентация е разработена и в съответствие с развитието в периода 2000-2009 г. на Закона за закрила на детето. В СК се определят условията за учредяване на настойничество (чл. 153. (1) и от текста на същия член се вижда, че изброяването е изчерпателно и в други случаи, освен изброените, не може да се учредява настойничество. **Но придържайки се към класически положения, СК не отразява и няма релевантност към особени ситуации, какъвто е случаят с емиграцията на родители и оставането на малолетните и непълнолетните им деца в България, лишени от преките родителски грижи, т.е. случаят, в който родителите на малолетно (непълнолетно) дете живеят извън територията на Република България, а детето се отглежда в страната, не е уреден. Прилагането на положения от СК към случая с деца на емигрирали родители може да стане при евентуално разширяване на дефинициите и на кръга на основанията за учредяване на настойничество и попечителство.**

В Закона за закрила на детето (ЗЗД) също няма регламент на конкретната ситуация. Принципът „децата се отглеждат от родители, настойници, попечители“ с определяне на случаите, в които се учредява настойничество/попечителство, е споменатият и в Семейния кодекс. В ЗЗД се съдържат и предписания за настаняване на дете извън семейството, които обаче предвиждат хипотези на починали родители или лишени от родителски права. **В чл. 25, т. 3, има хипо-**

49 Семеен кодекс, Закон за закрила на детето и Правилника за неговото прилагане, Закон за социалното подпомагане и Правилника за неговото прилагане, Закон за защита срещу дискриминация, Закон за защита срещу домашното насилие, Закон за борба с трафика на хора, Закон за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните и т. н.

теза, в която родителите трайно не полагат грижи за детето си. Това обаче не е случаят с родители в чужбина, тъй като „емигриралите родители“ макар и действително лично да не полагат грижи, са осигурили лица, условия и средства за отглеждането на детето си. Ако случаят е за заминали зад граница родители и оставени без грижа деца, тогава разрешението на е настаняване на детето извън семейството.

Уреждането на въпроса би улеснило упражняването на грижите по отглеждането от лицата, на които е оставено детето. В практически план отглеждащите не могат да извършват никакви действия от името на детето, а детето до 14 години също не може да прави искания, да получава суми. Отглеждането на дете не е дейност на пълномощник, който да разрешава всички възникнали въпроси в качеството си на такъв, както понастоящем е практиката. Правото не може да се опитва да преразказва всяка ситуация, но е добре при засилен обществен интерес от уреждането на някакъв въпрос, той да намери разрешение.

Обхватът на Закона за социално подпомагане е тесен за решаване на разнообразието от хипотези за емигрирали родители и респективно грижата за техните деца. Целта в случая е намеса за осъществяване на заместващи дейности, присъщи на родителя, а не само получаване на помощи. Така че не изглежда уместно една промяна да е именно в този закон.

По-уместна е промяна за определяне на лице с временен статут и ограничени дейности по упражняване на грижи за детето с ясен регламент. И е подходящо това да бъде регламентирано в Закона за закрила на детето, чл. 1 (1): „Този закон урежда правата, принципите и мерките за закрила на детето, органите на държавата и общините и тяхното взаимодействие при осъществяване на дейностите по закрила на детето, както и участието на юридически лица и физически лица в такива дейности.“ **Тук може да се включат разпоредби, с които да се създаде временен институт по квазиродителство. Предложението е за лице, което по пътя на облекчена процедура и със съдействието на органите по закрила на детето да бъде назначено да решава въпросите, свързани с упражняването на основните права на детето. От обхвата е необходимо изрично да се изключи правото на управление и разпореждане с имуществени права. Уместно би било към чл. 5, за „специална закрила“, да се създаде режим за деца, чиито родители временно са напуснали територията на страната, като са оставили за отглеждане децата в рамките на България.**

В конкретизиращата Закона за закрила на детето Национална стратегия за детето (НСД) проблемът с „оставените деца“ донякъде е адресиран, макар и да не е формулиран точно по този начин. Все пак изрично е посочено, че „през последните години се увеличава значението и на миграцията на родителите като причина за напускане на детето от училище. От началото на учебната 2006 г. до април 2007 г. от 1 до 8 клас в задължителна училищна възраст са заминали за чужбина 1340 ученици.“⁵⁰ В Част втора на НСД в приоритета Семейна среда изрично е посочено: „Осигуряване правото на детето да живее със своите родители... Осигуряване правото на детето да поддържа контакти с родителите си при временна раздяла.“⁵¹

При политиките се предвижда „3. Предлагане на социални услуги в Общността за подкрепа на децата и семействата съобразно местните потребности. 4. Изграждане на мрежа от съпътстващи социалните услуги форми за подкрепа на родителите, като: обучение за родители, семейно консултиране, профилирано психологическо консултиране и други... 6. Осигуряване на разно-

50 Национална стратегия за детето, стр. 11.

51 Пак там, стр. 20.

образни и достъпни услуги за родителите и детето, които да улеснят поддържането на лични отношения между детето и родителите при развод или раздяла между тях и между детето и неговите роднини или близки в интерес на детето... 7. **Въвеждане на правна възможност за възлагане извършването на определени действия за защита на отделни права и интереси на детето на лица, които не са родители или осиновители.**⁵²

Следователно, стъпвайки върху НСД, могат да се предприемат по-нататъшни действия и евентуални законодателни промени, подпомагащи защитата на правата на „оставените деца“ чрез хората, които реално ги гледат, както и да се изисква създаването на различни форми на профилирано психологическо консултиране.⁵³

52 Пак там, стр. 21.

53 Що се отнася до двете Национални стратегии на България, засягащи миграцията – Национална стратегия на Република България по миграция и интеграция (2008–2015) и Национална стратегия на Република България в областта на миграцията, убежището и интеграцията (2011–2020), – те са написани преди всичко от гл.т. на предстоящото ни влизане в Шенгенската зона и проблемът е регулацията на имигрантите и бежанците. Въпросът както за сезонните мигранти, така и за „оставените деца“ на родители, живеещи и работещи в чужбина, въобще не се поставя.

10. ИЗВОДИ И ПРЕПОРЪКИ

10. 1. Изводи

1. Групата на децата с родители в чужбина е голяма – на всяко пето дете в България поне единият родител е в чужбина. Картината се различава по статистически райони и по възраст на децата. Няма индикации емиграцията на родителите да намалее, в този смисъл тези деца трябва да бъдат обект на мониторинг от страна на общински и държавни институции. В момента нито една институция не събира такава съвкупна обобщена информация.
2. Количественото изследване на групата на учениците от 5 до 11 клас (438 219 към 06.02.2013 г.) показва, че 26 на сто от тази група имат родител в чужбина. Ако се екстраполират процентите и се използват данните, се получава следната картина в проценти и абсолютни числа от гл. т. на съответствие с процентите:

Дял на учениците от 5 до 11 клас с родители в чужбина

Майка в чужбина	5,3%	23 226
Баща в чужбина	15,1%	66 171
Родител чужденец	2,8%	12 270
Двама родители в чужбина	2,7%	11 832
Общ дял ученици с родители в чужбина	25,9%	113 499

3. Емигриралите родители имат отчетлив етнически профил и етносът оказва влияние върху статуса на „оставените деца“. В рамките на турския етнос има най-много миграция – семействата с двама родители, които живеят в страната, са по-малко от половината от всички турски семейства.
4. Изследването показва, че не всички деца с родители в чужбина са като цяло деца в риск. Най-заплашената група са децата с двама родители в чужбина, деца от смесени семейства – чиито родител/и са чужденци, и деца, чиято майка е в чужбина.
5. Специфична група в риск са децата на сезонните мигранти, които помагат на родителите си през лятото в чужбина и затова напускат по-рано училище и се връщат по-късно. Така те губят голяма част от учебния материал и са в риск от отпадане от училище, от друга страна училището не знае как да уреди техния статут.
6. Около половината от всички ученици от 5 до 11 клас работят извън къщи, 1/4 от тях през ваканциите. Това са тревожни резултати, като най-засегнати са децата от смесени семейства – само 1/3 от тях не работят навън, а и те започват работа на 13 години, както и децата от селата. Инспекциите по труда трябва специално да следят тези случаи.
7. Изследването регистрира рискове за здравето на децата с родители в чужбина – те по-често боледуват и по-рядко отиват на лекар, както и проблеми с успех им в училище – те имат по-нисък успех от останалите деца, по-често повтарят класа. В по-голяма степен от другите деца пушат, употребяват алкохол и марихуана.
8. Психологическият статус на „оставените деца“ също е проблемен – при тях свободата, въз-

можностите, консумацията вървят ръка за ръка с риск, който не могат да управляват, и отговорност, която невинаги могат да понесат. Преобръщането на отношението родител–дете от гледна точка на представяне на родителите като жертви, а децата като отговорни техни помощници може да доведе както до преждевременна зрялост и разумно поведение, така и до емоционално изразходване и свръхагресивност.

9. Регистрира се висока степен на противообществени прояви – според данните от пряката груповата анкета около 40 на сто от децата с двама родители в чужбина, 30 на сто от децата с родител чужденец, 22 на сто – с майка в чужбина и 16 на сто с баща в чужбина са деца в риск от гледна точка на отклоняващо се поведение, санкционирано от Детска педагогическа стая и от полицията. Делът на деца с родители в чужбина във ВУИ и СПИ е средно около 7%, в два от ВУИ този процент достига 10 на сто.
10. Регистрира се неефективност на институциите при решаването на тези проблеми – децата се обръщат за помощ към родителите и роднините си, почти нулева е помощта на ОЗД, социалните работници, НПО за защита на децата. На свой ред подразделенията на ДАЗД нямат достатъчно капацитет, за да могат да адресират адекватно проблема: нямат информация, нямат подготвени кадри.
11. Училището е натоварено със свръхочаквания да адресира проблеми, за които няма достатъчно компетенции и ресурси. Все пак се установява, че голяма част от учителите познават проблема и се опитват да се справят с него, доколкото могат.
12. Правата на хората, които се грижат за „оставените деца“, не са уредени добре чрез нормативната уредба за настойничеството и попечителството. Неуредването на правата на „настойниците“ заплашва децата по отношение на спешна медицинска интервенция и превенция на задълбочаване на противообществените прояви.
13. Тъй като категорията „деца с родители в чужбина“ е доста разнородна, от една страна, от друга – отделянето на тези деца в отделна категория може да наруши правата им и неправомерно да ги стигматизира, политиките към тази група, която е в риск, трябва да бъдат внимателно обмислени.

Общи проблеми на системата от органи за закрила на детето

1. **Дейностите по закрила на детето се предприемат тогава, когато вече има проблем или дори кризисна ситуация. Липсва превантивната дейност.** Това означава, че всъщност „духът“ на Закона за закрила на детето, който е свързан с необходимостта от разкриване и тълкуване на риска, не се спазва. Тази критика се отправя основно към социалните служби – отделите за закрила на детето към АСП. Причините се търсят в няколко направления:
 - Лошото съотношение между броя на социалните работници и случаите, по които работят. Твърди се, че това съотношение е 1 към 100, докато чуждият опит показва, че проактивност е възможна, когато това съотношение не надвишава 1 към 30. Подобно твърдение за неблагоприятното съотношение почива на един порочен кръг от разсъждения: случаите са много, защото няма превантивна дейност, която от своя страна не е възможна, защото социалните работници нямат време за нея поради многото случаи. Разбира се, трябва да се отчита и лошата социално-икономическа среда в много от общините, което допринася за големият брой случаи.

- Всички интервюирани институции и организации признават, че сред социалните работници има силно мотивирани и активни хора, но често има и случайно попаднали. Проблемът е в професионалната квалификационна характеристика, според която социален работник може да бъде всеки, който има средно образование. Няма изискване за професионален опит. Това положение „отваря“ социалните служби за хора, които просто си търсят работа. Активна дейност по разкриване на риска е възможна само при значителен професионален опит, непрекъснато повишаване на квалификациите и висока мотивация за осъществяване на тези дейности.
- Силната централизация на АСП, която води до това, че социалните работници от общинските отдели за закрила на детето по-скоро изпълняват задачи и разпореждания, отколкото откриват проблемите и рисковите случаи. Беше споделено мнение, че „самосезиране не е възможно“, въпреки че то не просто е позволено от Закона, но и необходимостта от него е пряко следствие от въведения в нормативния документ подход.
- Обвинението в липса на проактивност не е насочено само към Службите за социално подпомагане. Законът предполага активност от всички органи по закрила на детето, включително от юридическите и физическите лица. Това е нормативно положение, което не работи. В най-честия случай сигнали към социалните служби идват от роднини на детето, редки са случаите, когато сигнали идват от училището („Училището се опитва да се справи само“), от неправителствени организации или от съседни и други граждани. Дори самите родители поради дълбоко вкоренени представи предпочитат проблемът да си остане в тесен семеен кръг и да не става достояние на широката общественост.

В резултат на всичко това **дейността по закрила на детето е насочена към последиците на риска, а не към самия риск**. Това прави решаването на проблемите на децата с родители на работа в чужбина невъзможно – там рискът е потенциален и често се проявява в емоционални и поведенчески проблеми, които не са задължителен обект на въздействие от страна на органите по закрила на детето. Откриването на подобен риск навреме е невъзможно при сега случващите се практики. Всички органи по закрила на детето, но особено социалните служби, действат по следния начин: „докажи ми, че имаш право да бъдеш подпомаган“, вместо те да разкриват нуждата от помощ и да я предоставят.

2. **Честа неефективност на социалните услуги**, които стават недостъпни за хората от малките и отдалечени населени места, защото като правило се предлагат в общинския център. Ако дете или родител, настойник или попечител трябва да пътува до общинския център, за да получи социалната услуга, той няма да го направи.
3. Почти пълната **неефективност на консултирането**, което следва да бъде предлагано както от социалните служби, така и от обществените възпитатели и от ДПС. Консултирането е ефективно, когато се прилага на етап идентификация на риска. При настъпила кризисна ситуация ефектът от консултирането по принцип е ограничен. За неефективността на тази дейност допринасят и често неподходящата квалификация и ниската мотивация на хората, които непосредствено предоставят тази услуга.
4. **Централизацията на АСП и децентрализацията на социалните услуги**. Противоречието идва от това, че потребностите се установяват от общинските социални служби, а социалните услуги, независимо че са субсидирани дейности, се предоставят от общината. Съществуват координационни механизми – общинските комисии за закрила на детето, но те по

смисъла на закона са консултативен орган и трудно могат да преодолеят това, че различни органи взимат решение за неща, които са непосредствено свързани. Проблемът идва от слабата ефективност на консултативните механизми във всички публични дейности и на всички равнища на публично управление.

5. **Сложната, почти хаотична структура на системата от органи за закрила на детето и за предоставяне на услуги за детето.** Бяха споделени мнения под формата на риторичен въпрос: „Колко институции отговарят за едно дете?!“ Многообразието от институции, които имат различни правомощия, но и различни структури и поведение, води до невъзможност системата да адресира новопоявяващи се проблеми. Новият проблем, в случая – деца с родители на работа в чужбина, не е разписан в ничия отговорност. Поради тази причина проблемът се прехвърля между тях, без да може да бъде решен. Според социалните служби училището трябва да има водеща роля при подобен проблем; според училището – точно обратното – социалните служби трябва да имат водеща роля; според органите за борба срещу противообществените прояви – общините трябва да осъществяват подобни дейности; според неправителствените организации – тяхната роля трябва да бъде разширена, което означава и финансирана, особено когато става дума за иновативни практики. Това, **което обединява всички институции и организации, е, че решението трябва да се търси на общинско равнище.**

Наличието на множество институции с различна, често противоречива структура и различна гледна точка към проблематиката е в основата на трудната координация между тях при осъществяването на дейности, които имат един и същи обект – децата. Интервюираните дават пример за добра практика: подписаният през 2010 г. Координационен механизъм за взаимодействие при работа в случаи на деца, жертви или в риск от насилие, и за взаимодействие при кризисна интервенция. Според разследващите органи обаче този механизъм не работи. Независимо от тази оценка, тази практика има своите предимства. Тя обединява усилията на множество институции, без да ги субординира, за решаването на един конкретен проблем. Подобен механизъм може да се използва и по отношение на децата с родители на работа в чужбина.

6. **Липсата и почти пълният отказ от използване на „твърди“ мерки при правонарушението, извършени от деца.** Това мнение се среща единствено сред представителите на полицията и на органите за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. Според тях правилният подход, въведен от Закона за закрила на детето за спазване на правата на детето, често се абсолютизира и прави невъзможно предприемането на строги мерки, които в някои случаи се налагат поради напълно изгубеното чувство за контрол у детето правонарушител. Споделят се мнения, че представителите на съдебната система смятат настаняването във Възпитателно учебна институция (ВУИ) за прекалено строга мярка. По повод на „твърдите“ мерки и подходи съществува принципно противоречие между представителите на органите, които се занимават с противообществените прояви, от една страна, и НПО – от друга. Първите ги подкрепят, вторите – не. Принципно различният подход на тези две страни прави невъзможна общата им работа и намалява ефективността на общите консултативни органи.
7. Изследването показва една **слабост на финансирането на публични дейности чрез оперативните програми**, която има непосредствени следствия и за решаването на проблема „деца с родители на работа в чужбина“. Когато един проблем се включи в оперативните

програми, търсенето на вътрешни възможности, вкл. финансови, за решаването му спира. На оперативните програми не се гледа като на нещо допълнително, нещо, което подкрепя иновативни практики, а по-скоро като на основен финансов източник за решаване на социални проблеми. Досега действащите програми според изразените мнения са създавали достатъчно възможности за решаване, включително на проблемите на деца с родители на работа в чужбина. От една страна, няма инициативи в тази посока, от друга – в рамките на оперативните програми могат да се развият иновативни практики, които обаче, за да продължат да съществуват и да дават трайни резултати, трябва да бъдат въведени във вътрешните практики и да бъдат подкрепени с вътрешно финансиране. Опитът досега показва, че проектното финансиране, независимо от източника, не води до трайно решаване на публичните проблеми.

Специфични проблеми на децата с родители на работа в чужбина

1. Основният проблем е с легитимното уреждане на прехвърлянето на родителските права за определен период от време. Такъв механизъм не съществува. Настойничеството и попечителството не решават проблема, защото при сегашната правна рамка те предполагат отнемане или прехвърляне на родителски права. Институт „временен настойник или попечител“ не съществува.
2. Освен това при прехвърлянето на функциите за временно отглеждане на едно дете способността на „временния родител“ да осъществява тази функция не е по никакъв начин регулирана или контролирана. Изборът на временен настойник или попечител зависи единствено от волята на родителя. В същото време публичните институции носят отговорност за закрилата на детето при настъпване на риск. Способността на „временния родител“ да гледа едно дете е едновременно психологическа, здравна, материална и т.н. Липсата на публичен контрол върху тази способност е предпоставка за поява на риск в много от случаите на заминаване на родители на работа в чужбина.
3. Много от институциите, които предоставят услуги за деца – училища, детски градини, общопрактикуващи лекари, – „си затварят очите“ при неизрядна документация, която удостоверява състоянието и миналия опит на детето по отношение на съответните услуги или при неспазване на въведените регулации. Така случаите се решават, но за сметка на правилата. Тази практика задълбочава проблемите, защото нарушава координацията и взаимозависимостта между дейностите на отделните институции.
4. Като цяло има недостатъци в сътрудничеството между българските социални служби и съответните служби в приемащите страни. Този проблем затруднява закрилата на децата, които заминават с родителите си в чужда страна. Това е специфична проблематика, която се нуждае от допълнително изследване.

10.2. Препоръки

Мерките за решаване на проблемите на децата с родители на работа в чужбина обхващат две направления:

1. Подобряване на системата за закрила на децата като цяло;
2. Адресиране на специфичните проблеми на тази група деца.

Първата група от мерки включват следните възможни промени:

1. Повишаване на професионалната подготовка на групите, които непосредствено се занимават със случаи на деца в риск: социални работници, обществени възпитатели, инспектори в ДПС. Промяна на професионалната квалификационна характеристика на социалните работници, въвеждане на изискване за висше образование и за професионален стаж. Създаване и въвеждане на система за повишаване на професионалната квалификация на тези три професионални групи. Тази мярка ще доведе до повишаване на ефективността на социалните дейности, предназначени за деца, и ще създаде предпоставки за подобряване на консултирането като особено важна част от превенцията на риска.
2. Разширяване на ролята на Асоциацията на социалните работници чрез включването ѝ в процеса на изработване на политиките за деца на национално и на местно равнище. Тази мярка ще доведе до повишаване на авторитета на професията и в крайна сметка до подобряване на закрилата и услугите за деца.
3. Цялостен преглед на системата за социално подпомагане с цел премахването на противоречието между централизацията на АСП и децентрализацията на социалните услуги. Независимо че отстрани относителната децентрализация на АСП изглежда добро решение, все пак тази алтернатива трябва да се постави на широко обсъждане между заинтересованите страни поради сложността на подобна реформа. Това, което изглежда по-лесно решимо, е връщането на модела, въведен през 1998 г. и променен по-късно, при който АСП оставаше централизирана структура с териториални структури до общинско равнище, но финансирането на дейностите ставаше изцяло чрез общинските бюджети и държавни субсидии. Децентрализацията на социалните служби, дори и в този чисто финансов вариант, ще разшири възможностите за отчитане на конкретните потребности, които варират в териториален план. Това в крайна сметка ще доведе до повишаване на ефективността на социалните услуги. Подобна реформа изисква цялостна законодателна промяна на Закона за социално подпомагане и Правилника за неговото прилагане. Това е тежка реформа, която няма да създаде непосредствени ефекти, но ще доведе до значителни обществени ползи в дългосрочен план.
4. Повишаване на ролята на консултативните групи, особено на Общинските комисии за закрила на децата, чрез по-стриктно регламентиране на дейността им и въвеждане на изискването за публичност в тяхната работа.

Втората група от мерки са непосредствено насочени към проблема „деца с родители на работа в чужбина“:

1. На първо място е добре да се институционализира механизъм за събиране на информация за броя на децата, чиито родители живеят и работят в чужбина, дискретно и през училищата, за да се избегне стигматизация. Добре е да се събира информация за следния семеен статус – родители тук и живеят заедно, един родител отглежда детето тук; двама родители в чужбина; майка в чужбина; баща в чужбина, родител чужденец. Този семеен статус трябва да се обвързва с отпадането на децата от училище, успех, отсъствия, противообществени прояви. Добре е също да се въведат подобни показатели в събираната първична информация (информация за отделните случаи) от отделите за закрила на детето, от детските педагогически стаи и от местните комисии за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните и тази информация да се обобщава и да се предоставя на всички заинтересовани институции и организации. ДДЛРГ, ДМСГ, горещата линия към ДАЗД, ВУИ и СПИ събират такава информация, но е добре да я обобщават, както и да я обвързват с характера на проблема, поради който детето се е обадило или е попаднало в институция.
2. Необходимо е да се направят още изследвания, за да се специфицират още по-конкретно групите на децата в риск и проблемите им. Специално трябва да се изследва влиянието на емиграцията върху децата сред най-засегнатата от емиграцията специфична група – децата на родители в чужбина от турския етнос. Също трябва да се видят проблемите на децата от смесените семейства – определено група в риск, както и да се проследи съдбата на децата, заминали с родителите си в чужбина или постоянно пътуващи с тях. Важно е да се потърси отговор и на въпроса кои и на каква възраст са „настойниците“, какво е влиянието на възрастта им върху грижата за децата.
3. Задължително трябва да се уреди някаква регулирана форма на попечителство или настойничество, за да се избегнат рисковете за децата – например въвеждане на института „временен настойник или попечител“ чрез законодателна промяна на Семейния кодекс. Подходящо е да се приеме идеята за заместващи дейности, присъщи на родителя: възможност за лице с временен статут и ограничени дейности по упражняване на грижи за детето с определен регламент по-скоро в Закона за закрила на детето. В него може да се създаде временен институт по квазиродителство: лице, което по пътя на облекчена процедура и със съдействието на органите по защита на детето да бъде назначено да решава въпросите, свързани с упражняването на основните права на детето. От обхвата изрично да се изключи правото на управление и разпореждане с имуществени права. Уместно би било към чл. 5, за „специална закрила“, да се създаде режим за деца, чиито родители временно са напуснали територията на България, като са оставили за отглеждане децата си в рамките на страната. Да се обмисли дали да се въведе система за контрол върху упражняването на квазиродителските права.
4. Тъй като горната мярка поради законодателния си характер изисква време, а и осъществяването ѝ зависи от множество, включително политически фактори, нейна алтернатива е въвеждане на наблюдение чрез социалните служби и/или училищата на децата, чиито родители работят в чужбина, с цел навременно установяване на съществуващ риск.
5. Същевременно областите и общините, в които проблемът с мигриралите родители е особено остър, трябва да включат в регионалните си стратегии политики, които да адресират

проблема с децата на тези родители на областно и местно ниво и да търсят възможности за финансиране – било през общинските бюджети, през оперативните програми на ЕС или чрез спонсорства и дарения.

6. Възможно е да се помисли за създаване на координационен механизъм за взаимодействие между институциите при случаи на риск вследствие на трудова миграция на родителите в чужбина. Така без промяна на законодателството може да бъде създадена институционалната рамка за решаване на конкретния проблем. Координационният механизъм задължително трябва да протича на общинско равнище.
7. Да се повиши контролът върху детските градини, училищата и общопрактикуващите лекари за спазване и поддържане на изискваната документация при мобилност на децата както в страната, така и в чужбина.
8. Не е наложително категорията „деца с родители в чужбина“ да бъде адресирана със специален финансов инструмент: част от децата ще се почувстват обект на сегрегация, ще се създаде предпоставка за допълнително съперничество с другите деца.
9. Наложително е адресирането на една по-широка категория деца, които живеят без единия или двамата си родители. Най-сполучливо е тази последна категория да бъде адресирана със специален финансов инструмент за осигуряване на допълнителни учебни и извънучебни занимания, както и на психологически консултации. Най-подходящ бенефициент на този финансов инструмент е училището (особено средищните училища).
10. Добър финансов източник за такива мерки е Оперативната програма „Човешки ресурси“ за периода 2014-2020.
11. Изследването доказва значимата роля на психолозите и педагогическите съветници в училище, така че те задължително трябва да са част от училищния екип, ако е необходимо да се увеличи екипът от психолози в засегнатите от проблема училища с допълнителни ресурси.
12. Популяризиране на Горещата линия на ДАЗД в общините и училищата, където този проблем е особено остър. Консултации на родителите преди заминаване в чужбина за възможностите отговорно да уредят родителската грижа за периода на своето отсъствие, както и за справяне с потенциалните проблеми на децата си.

За осъществяването на тези мерки няма съгласие сред заинтересованите институции и организации. Като правило НПО поддържат меките мерки (информационни кампании), докато представителите на разследващите органи и органите за борба срещу противообществените прояви се обявяват за засилване на контрола и използването на принудителни инструменти. Социалните служби остават преди всичко „в рамките на закона“ и се въздържат от предложения за промени, особено ако те имат радикален характер. Заради силното разминаване между позициите всяка промяна трябва да започне с опит за сплотяване на позициите. Налагането на решения от горе на долу и спускането им за изпълнение няма да доведе до желани резултати.

